

DE HEL VAN DE WITTE DUIVELS

Oftewel

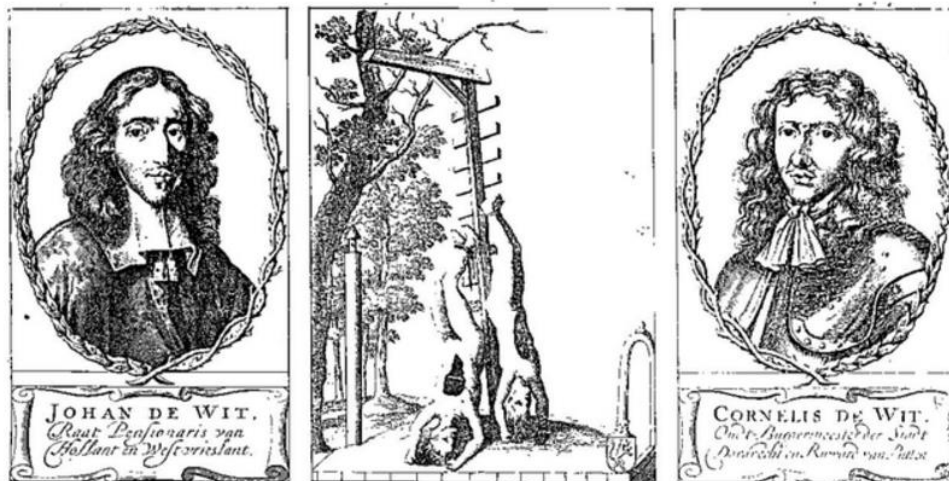
Een onderzoek naar satire in pamfletten uit 1672 over
de moord op

Johan

en

Cornelis de Witt

binnen het thema van het hiernamaals;

Elke Cremers s4341805

Masterscriptie Nederlandstalige letterkunde

Geschreven in 't Jaar 2017, 19 juni

Eerste corrector: **Prof.dr. Johan Oosterman**

Tweede corrector: **dr. Sophie Reinders**

Radboud Universiteit Nijmegen

Voorwoord

De scriptie die voor u ligt is het resultaat van maandenlang werk dat ik (meestal) vol liefde verricht heb om mijn masteropleiding Nederlandstalige Letterkunde en mijn studentencarrière waardig te kunnen afsluiten. Zoals bij iedere masterscriptie waarschijnlijk het geval is, waren er natuurlijk ook momenten waarop ik minder liefdevolle gedachten over mijn scriptie had. Dat begon eigenlijk al toen bleek dat de database waar ik mijn materiaal uit zou halen geen handig zoekstelsel of getranscribeerde teksten bevat, wat betekent dat ik ongeveer 900 vroegmoderne pamfletten één voor één moest doorlezen om erachter te komen welke ik kon gebruiken voor mijn onderzoek. Dat zorgde ervoor dat het voorwerk voor mijn onderzoek veel meer werk vergde dan het schrijven van de scriptie zelf. Uiteindelijk ben ik blij dat ik het heb gedaan, omdat de 899 pamfletten uit 1672 een interessante en rijke bron blijken te zijn. Ik zou alle literatuurhistorici dan ook aanraden om in de wereld van pamfletten te duiken, want er ligt nog veel moois paraat om te onderzoeken.

Mijn enthousiasme voor dit onderwerp werd opgewekt door dr. Sophie Reinders, die in mijn laatste bachelorjaar de cursus Vroegmoderne letterkunde gaf, waarin we humoristische en satirische teksten uit de vroegmoderne tijd bespraken. Het lijkt me dan ook toepasselijk dat ik begin met een woord van dank uit te spreken aan haar, vanwege de inspirerende colleges over het onderwerp en de goede begeleiding tijdens het maken van de scriptie. Daarbij wil ik prof. dr. Johan Oosterman van harte bedanken voor zijn net zo goede begeleiding, opbouwende kritieken en behulpzame suggesties. Door hun enthousiasme en geruststelling tijdens de scriptiebesprekingen groeide mijn geestdrift en vertrouwen in het resultaat. Tevens wil ik mijn medestudente Klinte de Rijck bedanken voor de momenten waarin ze me bijstond wanneer ik het even niet meer zag zitten en voor haar succesvolle peptalks. Ten slotte bedank ik mijn moeder Claar Lenssen voor de goedgevulde voedselpakketten die ze me meegaf wanneer ik geen tijd had om aan eerste levensbehoeften te denken en voor het meeleven tijdens het hele scriptieproces.

Dan rest mij nu nog u veel leesplezier te wensen en de hoop uit te spreken dat u net zo enthousiast van mijn masterscriptie wordt als ik ben!

Elke Cremers

Abstract

Today, the year 1672 is known as the ‘Disaster Year’ of the Republic of the Seven United Netherlands. In this year, the Dutch Republic was attacked by England, France and the dioceses of Cologne and Munster, and the two regents and brothers Johan and Cornelis de Witt were publicly murdered by a rebellious and furious crowd. These were turbulent times and the production of pamphlets was higher than ever. The goal of this masterthesis is to research the use of satire in pamphlets in 1672 that concern the brothers De Witt and contain the theme of hereafter. This theme is used in twenty-five pamphlets about Johan and Cornelis de Witt. These can be subdivided in pamphlets with references to the hereafter on a word level, pamphlets in which the story is situated in the hereafter and pamphlets in which the ghosts of Johan and Cornelis are staged as characters. In the three categories, the brothers are very frequently compared to the devil (category 1), placed in the setting of hell where the devil is afraid that the brothers will take over the underworld to rule it (category 2) and the ghosts of the brothers regularly complain about their terrible fate (category 3). In most of these pamphlets the hereafter theme is used to reflect a negative opinion about Johan and Cornelis. The pamphlets contain various humorous techniques that make the texts more amusing. Frequently used techniques are exaggeration, sarcasm, comparisons, references, metaphors and contradictions. In most pamphlets, the humourous techniques are also used to ridicule Johan and Cornelis and express a negative opinion and criticism about the brothers and their political policy. Therefore, most pamphlets concerning the brothers De Witt and containing the theme of hereafter are satirical texts.

Inhoudsopgave

Inleiding	6
1. Een schets van de context	8
1.1 Het Rampjaar	8
1.2 Pamfletten	13
1.3 Satire	15
1.4 Het hiernamaals	18
2. Het corpus van pamfletten	21
2.1 The Early Modern Pamphlets Online	21
2.2 De onderzoeksmethode	22
2.3 Vormelijke aspecten	24
2.4 Inhoudelijke aspecten	28
2.4.1 Algemene Context	28
2.4.2 Literaire thema's	30
2.4.3 Intertekstuele verwijzingen	32
2.4.4 Vergelijkingen	34
3. De Witten en het hiernamaals	36
3.1 Een categorisering	36
3.2 Verwijzingen naar het hiernamaals op woordniveau	37
3.2.1 Verwijzingen op kleine schaal	38
3.2.2 Verwijzingen op grote schaal	39
<i>Aenspraeck aen den gestrengen heer Cornelis de Wit</i>	40
<i>De Haeghse anatomie, door mr. Borrebagh</i>	41
<i>De vast-gekuypte Loevesteynsche ton aen duygen</i>	42
<i>De laster-kladde der landverraderie op de heeren</i> <i>magistraten uytgeworpen, afgekeert en neergetreden</i>	44
<i>Laster-Kladde der Landverraderie met bloed begoten, met</i> <i>tranen afgewischt</i>	46
Algemene bevindingen bij pamfletten met verwijzingen op woordniveau	47
3.3 Gestueerd in het hiernamaals	48
<i>De Hel in Roeren</i>	48

<i>De verhemelde geest van den doorluchtigen Oranje-martelaer</i>	
<i>Henry de Fleury</i>	51
<i>Een waarschijnlijk verhael</i>	54
<i>Lucifers Blytschap, haast in droefheyte verandert</i>	56
<i>Den onvermakelijcke wandel-wegh na den hemel</i>	57
Algemene bevindingen bij pamfletten gesitueerd in het hiernamaals	60
3.4 Johan en Cornelis als geesten	60
<i>Het geding ofte proces der geesten, van mr. Kornelis en</i> <i>Iohan de Wit</i>	60
<i>De spreekende geest van Jan de Wit, Verschenen op het</i> <i>Theatrum van de Werelt</i>	63
<i>De Geest van Jan de Wit, aen den Heer van Beverningh</i>	65
<i>De Geest van Ian en Cornelis de Wit</i>	67
<i>De sprekende Geesten van Jan en Cornelis de Wit,</i> <i>Afgesonden door Mercurius, uyt d'andere Werelt</i>	68
<i>Bloedigen Haegh</i>	69
<i>Rouw-klacht, of t'Samenspraeck, tussen Mr. Jan en</i> <i>Cornelis de Wit</i>	71
Algemene bevindingen bij pamfletten met Johan en Cornelis als geesten	72
4. Tot slot	74
4.1 Conclusie	74
4.2 Reflectie op eerder onderzoek	76
4.3 Suggesties voor vervolgonderzoek	77
5. Bibliografie	79
5.1 Primaire literatuur	79
5.2 Secundaire literatuur	82
Bijlage 1: Pamfletten over gebroeders De Witt	84
Bijlage 2: Pamfletten over het hiernamaals	90

Inleiding

Toen Donald Trump op 9 november 2016 de presidentsverkiezingen van de Verenigde Staten van Amerika won, reageerden de Amerikaanse media met termen van verbazing en ontzetting. The New York Times plaatste een artikel onder de titel ‘Trump triumphs - Shocking Upset as Outsider Harnesses Voters’ Discontent’.¹ De Speld plaatste diezelfde dag een satirisch artikel getiteld ‘Ach, Trump wordt over 4 jaar toch niet herkozen. Amerikaanse media maken zich niet druk’.² Uit dit voorbeeld blijkt dat satirische teksten tegenwoordig ingezet worden om belangrijke politieke gebeurtenissen te becommentariseren. In 1672 gebeurde dat ook.

Waar satirische teksten nu vooral online verspreid worden, waren pamfletten in de vroegmoderne tijd een gebruikelijk middel om politiek actueel nieuws op een scherpe en humoristische manier te beschrijven en te beoordelen. Waar men zich nu over de hele wereld druk maakt om het doen en laten van President Trump, maakten de burgers in de Republiek zich in 1672 druk over de politiek van Johan en Cornelis de Witt. En waar wij vrezen voor een figuurlijke hel op aarde sinds de aanstelling van Trump als President, maakten pamflettisten in het Rampjaar in pamfletten veelvuldig gebruik van de thematiek van de hel.

Het Rampjaar was een roerige tijd vol tegenslagen voor de Republiek, waarin een buitengewone hoeveelheid pamfletten verscheen. Het onderwerp van veel van die pamfletten waren Johan en Cornelis de Witt, die als regenten veel invloed hadden op het bestuur van de Republiek. De ontevredenheid van het volk ten opzichte van de broers was groot, wat uiteindelijk leidde tot een publieke lynchpartij van Johan en Cornelis door een woedende menigte. Vooraf aan die moord vond een uitgebreid debat plaats over uiteenlopende politieke zaken, waarin pamfletten een belangrijke rol speelden. Veel pamfletten toonden kritiek op de gebroeders De Witt. Veel van die kritiek werd verpakt in een satirisch jasje. Daarbij speelde ook de thematiek van het hiernamaals een rol.

In dit onderzoek zal gekeken worden naar de Nederlandstalige pamfletten uit 1672. Voor de samenstelling van het onderzoekscorpus is gebruik gemaakt van de database The Early Modern Pamphlets Online (TEMPO). Hierin zijn zowel de Knuttelcollectie van de Koninklijke Bibliotheek, als de Van Alphencollectie van de Universiteitsbibliotheek van

¹ Sokol 2016, De Redactie: <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2815833#>

² Maalderink 2016, De Speld: <https://speld.nl/2016/11/09/ach-trump-wordt-4-jaar-toch-herkozen/>

Groningen ondergebracht, waarmee dit de meest omvangrijke collectie van pamfletten is. Uit de pamfletten uit 1672 die in TEMPO staan, zal een selectie gemaakt worden van pamfletten waarin verwezen wordt naar Cornelis of Johan de Witt. Deze teksten zullen nader bestudeerd worden. Vervolgens zal binnen die groep teksten gekeken worden welke pamfletten ingaan op de thematiek van het hiernamaals. Deze pamfletten vormen het uiteindelijke corpus, waarin het gebruik van satire onderzocht zal worden. De onderzoeksvraag kan als volgt geformuleerd worden: Hoe wordt satire ingezet in de pamfletten over Johan en Cornelis de Witt uit 1672 waarin de thematiek van het hiernamaals wordt gebruikt?

Er is al veel onderzoek verricht naar pamfletten, onder andere door Kruif, Meijer Drees en Salman.³ Ook de pamfletten uit het Rampjaar zijn al eerder onderzocht door Michel Reinders.⁴ Hij geeft een analyse van het Rampjaar door de gebeurtenissen weer te geven aan de hand van de pamfletten. Het Rampjaar zelf en de rol van Johan en Cornelis in de Republiek werd uitgebreid onderzocht door Luc Panhuysen.⁵ Daarbij hebben Abrams, Meijer Drees en Nieuwenhuis en Van der Parre in hun onderzoek verschillende visies geboden op het begrip satire.⁶ Humor in de vroegmoderne tijd is onder andere onderzocht door Verberckmoes en de weergave van het hiernamaals in literatuur door Vervaeck.⁷ De verschillende onderzoeken zullen aan de hand van de contextualisering van het Rampjaar nader besproken worden in hoofdstuk 1. Pamfletten, het Rampjaar, de gebroeders De Witt, het hiernamaals en satire en humor zijn afzonderlijk dus al uitgebreid onderzocht. De manier waarop satire ingezet wordt in pamfletten uit 1672 waarin de thematiek van het hiernamaals een rol speelt, is echter nog niet eerder onderzocht. In dit onderzoek zal dan ook gepoogd worden een relevante en nieuwe bijdrage te leveren aan het onderzoek dat al gedaan is.

De onderzoeksvraag zal beantwoord worden door in het eerste hoofdstuk in te gaan op de historische context van het Rampjaar, Johan en Cornelis de Witt, pamfletten, satirische teksten en het thema van het hiernamaals. In het tweede hoofdstuk zal het gebruikte corpus verantwoord worden en zal een globale schets gegeven worden van opvallende aspecten die te vinden zijn in de pamfletten over de gebroeders De Witt. Vervolgens zal het uiteindelijke corpus geanalyseerd worden in het derde hoofdstuk. Ten slotte wordt in het laatste hoofdstuk de onderzoeksvraag beantwoord, een conclusie geformuleerd en worden suggesties voor vervolgonderzoek gegeven.

³ Kruif, Meijer Drees en Salman 2006

⁴ Reinders 2010

⁵ Panhuysen 2005; Panhuysen 2009

⁶ Abrams 2009; Meijer Drees en Nieuwenhuis 2010; Van der Parre 1985

⁷ Verberckmoes 1998; Vervaeck 2006

1. Een schets van de context

In dit hoofdstuk wordt een algemeen beeld gegeven van de context van 1672 zover deze relevant is voor dit onderzoek. Eerst zullen de gebeurtenissen van het Rampjaar en de rol die Johan en Cornelis de Witt daarin hadden weergegeven worden. Daarna wordt ingegaan op (de rol van) pamfletten en satire in de vroegmoderne tijd en ten slotte komt het thema van het hiernamaals ter sprake.

1.1 Het Rampjaar

Het jaar 1672 is volgens velen misschien wel het meest desastreuze jaar in de Nederlandse geschiedenis.⁸ Het was een tijd van oorlogen, chaos, grote ontevredenheid van het volk en een hel voor Johan en Cornelis de Witt. In het Rampjaar was ‘het volk redeloos, de regering radeloos en het land reddeloos’.⁹ De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden veranderde in dit jaar van een land dat triomfeerde in de Gouden Eeuw, bloeide van het handelsbeleid en bekend stond als één van de meest welvarende en machtige landen, naar een roerig en afhankelijk land waarvan de ondergang opeens beangstigend dichtbij leek.

De ondergang van de Republiek begon toen een Engelse vloot in maart dat jaar een Nederlands konvooi van handelsschepen aanviel. Hoewel Engeland slechts drie schepen wist te bemachtigen dankzij de sterke vloot van de Republiek, bleek deze actie catastrofaal voor de Nederlanden. Engeland luidde hiermee namelijk het begin van een reeks oorlogsverklaringen in, waarbij Frankrijk en de bisdommen van Keulen en Munster Engeland spoedig volgden, waardoor de Republiek plotseling omsingeld was door vijanden.

Dit was allemaal een opgezet plan van Lodewijk XIV, de koning van Frankrijk, die de positie van glorieuze heerser van heel Europa ambieerde. Daarbij had de koning al een persoonlijke vendetta met de Republiek, omdat hij in 1668 werd weggejaagd uit de Zuidelijke Nederlanden die hij wilde overheersen, door de Triple Alliantie die de Republiek met Engeland en Zweden was aangegaan. De koning van Frankrijk sloot in het geheim een bondgenootschap met Engeland en zorgde er door middel van veelvuldig onderhandelen voor dat hij via het bisdom van Keulen en Munster een manier had om de Republiek binnen te

⁸ De belangrijkste besprekingen over het Rampjaar die voor deze samenvatting gebruikt zijn: Dreiskämper 1998; Panhuysen 2005; Panhuysen 2009; Reinders 2010

⁹ Dreiskämper 1998, p.7

vallen.

In 1672 slaagde dat plan van Lodewijk XIV, toen al snel bleek dat de landmacht van de Republiek verre van opgewassen was tegen de macht van Frankrijk en de twee bisdommen. De Nederlandse defensie toonde zich choquerend zwak, waardoor de belangrijkste forten binnen de kortste keren ingenomen werden door vijandige troepen. Hierdoor brak er chaos uit in de Republiek: het volk was woedend en werd opstandig. Die opstandigheid kwam niet uit het niets, er heerste al langer ontevredenheid onder de bevolking. De snelle inname door de Fransen was wellicht de druppel, die een al volle emmer liet overlopen. Iemand moest verantwoordelijk gesteld worden voor de val van de Republiek. Iemand zou hoe dan ook aan de schandpaal genageld worden. En dat gebeurde ook, met Johan en Cornelis de Witt.

Johan en Cornelis de Witt waren de zonen van de Dordtse regent Jacob de Witt, die in 1650 gevangengezet was door prins Willem II die een staatsgreep had gepleegd. Nadat Willem II kort daarna stierf aan de pokken, werd hij echter weer vrijgelaten en in zijn functie hersteld. Vlak daarna kreeg vooral Johan een grote rol in de politiek van de Republiek. In 1650 werd hij namelijk aangesteld als Pensionaris van Dordrecht en vanaf 1653 als Raadpensionaris van Holland. Hiermee oefende hij veel macht uit binnen de Republiek en zagen veel mensen, zowel nationaal als internationaal, hem als de leider van het land. Ook voor Cornelis was een rol in de politiek weggelegd, onder andere als regent in Dordrecht en ruwaard van Putten.

Maar het was vooral Johan de Witt die, samen met andere regenten, pleitte voor een bestuursvorm waarbij de provincies autonoom waren en beslissingen voor de hele Republiek samen genomen werden. De regenten reageerden hiermee op de staatsgreep van Willem II en wilden iets dergelijks nooit meer laten gebeuren. Hiermee begon de periode van de ‘Ware Vrijheid’, waarbij het land geleid werd door het collectieve leiderschap van de Statenvergadering en het huis van Oranje zoveel mogelijk buiten het bestuur werd gelaten.¹⁰ Willem II had immers destijds te veel macht gekregen als bevelhebber van het leger én Stadhouder van de Republiek, dat risico kon niet meer genomen worden. Hoewel de zoon van Willem II nog maar net geboren was, werd het ‘Eeuwig Edict’ opgesteld, dat vooral verbonden werd aan de politiek van Johan de Witt.¹¹ Hiermee werd het Stadhouderschap voor onbepaalde tijd officieel afgeschaft en door de afspraak van de ‘Harmonie’ zou een Stadhouder nooit meer tegelijkertijd het ambt van opperbevelhebber van het leger mogen

¹⁰ Panhuysen 2009, p. 34

¹¹ Panhuysen 2009, p. 35

uitoefenen.¹²

Onder het bewind van De Witt brak zo het ‘Stadhouderloos Tijdperk’ aan.¹³ Johan streefde in deze jaren naar een welvarender Republiek door middel van veel overzeese handel. Het was dan ook vooral de zeemacht waarin veel geïnvesteerd werd. De landmacht werd behoorlijk verwaarloosd in deze politiek. Dat was niet alleen een direct gevolg van het beschermen van de handelsbelangen en het feit dat de Republiek zich moest verdedigen in diverse zeeoorlogen tegen Engeland en Zweden, maar ook de staatsgreep van Willem II had veel invloed op deze beslissing. Doordat hij zijn macht als opperbevelhebber had misbruikt door het leger voor eigen gewin in te zetten, vreesden de regenten het ambt van kapitein-generaal en wilden ze deze positie zo lang mogelijk open laten.

Hoewel de beslissing om te investeren in een sterke zeemacht en een zwakkere landmacht twintig jaar lang de juiste leek te zijn, was het dezelfde zwakke landmacht die bijna de ondergang voor de Republiek betekende in 1672. De dreiging van de oorlog en het opgroeien van prins Willem III zorgden ervoor dat de afspraken van het Eeuwig Edict en de Harmonie fors onder druk kwamen te staan. De landmacht van de Republiek bestond daarbij niet langer uit één leger met één duidelijke leider, maar was opgedeeld in kleinere legers die bekostigd en bestuurd werden door de provincies zelf. De roep om een leider die alle legers samen zou brengen tot één landleger en zo de Republiek zou redden werd steeds groter. Prins Willem III was degene die deze rol volgens steeds meer burgers moest vervullen.

De gebroeders de Witt waren als voorstanders van de Ware Vrijheid tegen het vergroten van de macht van Willem III. Nu het gevaar op de loer lag, was het merendeel van het volk het niet meer met hen eens. Daarbij werden de burgers in de Republiek na de verbazingwekkend snelle inval van de Franse troepen in het land uiterst argwanend ten opzichte van de regenten: hoe kon het land zo snel in handen van de vijand vallen? Al snel werden veel bestuurders verdacht van het onder één hoedje spelen met de Fransen.

Dat had alles te maken met de manier waarop de politiek in de Republiek functioneerde. De regenten moesten namelijk constant verantwoording afleggen aan het volk. De burgers die in staat waren om zich bezig te houden met politiek konden zo zelf zien of de regenten goed bestuurden. Wanneer de burgers van mening waren dat de Republiek goed bestuurd werd, waren zij meestal gehoorzaam. Wanneer de regenten de Republiek echter slecht bestuurden, kon het volk tegen hen in gaan door middel van oproeren en gewelddadige acties. Uiteindelijk konden burgers regenten zelfs afzetten door in opstand te komen.

¹² Panhuysen 2009, p. 35

¹³ Panhuysen 2009, p. 34

Nederlandse burgers waren extreem betrokken bij de politiek, vooral in vergelijking met andere landen. Dat had te maken met het feit dat een groot deel van de bevolking in een stad woonde, waar de burgers veel sneller en makkelijker het politieke nieuws meekregen. Daarbij liepen de regenten ook dagelijks rond in de steden en verschilden zij in feite dus niet veel van de burgers. Ook had de Republiek het laagste percentage analfabetisme in Europa en de grootste productie van drukwerk, wat betekent dat meer burgers in staat waren om politiek drukwerk te lezen en er ook meer politiek drukwerk was.

Doordat de Nederlandse burgers zo dicht op de contemporaine politiek zaten, konden ze zelf waarnemen dat er grote fouten in het bestuur van het land waren gemaakt. Dat grote delen van de Republiek al snel in de handen van Frankrijk en de bisdommen vielen, werd dan ook meteen geweten aan de regenten. De burgers redeneerden dat de regenten of extreem onbekwaam of corrupt moesten zijn. Een groot deel van het volk koos de tweede optie en bestempelde een groot deel van het bestuur als landverraders: ze zouden de Republiek voor eigen gewin aan Frankrijk verkocht hebben. De ontevredenheid van het volk uitte zich in hardnekkige haat tegen veel regenten, maar degenen die de zwaarste klappen te verduren kregen, waren Johan en Cornelis de Witt.

Maandenlang waren de broers slachtoffer van beledigingen, gewelduitbarstingen, verwijten en andere uitingen van ongenoegen. Toen Willem Tichelaar Cornelis in juli beschuldigde van het smeden van een moordplan op Willem III, werd de verdediging van Cornelis met ooggetuigenverslagen en rationele feiten gewoonweg genegeerd, wat resulteerde in zijn gevangenneming. Johan, op wie ondertussen al een moordaanslag was gepleegd, voelde zich rond dezelfde tijd gedwongen om af te treden als Raadpensionaris. De woede van het volk leek hier alleen maar meer gevoed mee te worden, wat op 20 augustus uiteindelijk tot een hoogtepunt van haat leidde.

Nadat Johan Cornelis was gaan opzoeken in de gevangenis, stond hen een woedende massa op te wachten bij het gebouw. De opgehitste massa drong het gebouw binnen en sleepte de broers naar buiten en vermoordde beide op brute wijze. Vervolgens hingen de burgers de lijken naakt ondersteboven aan een folterinstrument en verminkten ze de lichamen zoveel zij konden. Lichaamsdelen werden afgesneden, organen werden uit het lijf gerukt en de kleren werden gescheurd doorgegeven. De twee vingers aan de rechterhand van Johan, de vingers waarmee hij jaren daarvoor gezworen had tot het Eeuwig Edict, werden demonstratief afgesneden en verkocht. De vernedering was compleet toen een deel van de organen en ledematen opgegeten werden door de gewelddadige massa. De andere lichaamsdelen en kledingstukken werden gedegradeerd tot winstgevende marktwaar. Alles bij elkaar moet het

een gruwelijk spektakel geweest zijn, waar nog jarenlang over gepraat werd in de hele Republiek.

Hoewel er ook veel afkeur kwam voor de manier waarop de gebroeders De Witt vermoord waren, werd de gebeurtenis door een hoop mensen als rechtvaardig gezien. De moord vormde een voorbeeld voor alle andere regenten die van corruptie werden verdacht. Degenen die nog niet uit de stad of zelfs uit het land gevlucht waren, voelden zich gedwongen hun ambt neer te leggen, uit angst om zelf op een brute en gewelddadige wijze vermoord te worden.

Woede had het volk gedreven tot de moord, maar die woede werd niet alleen veroorzaakt door algemene ontevredenheid over de manier waarop het land bestuurd was. Natuurlijk leverden relschoppers als Willem Tichelaar een bijdrage aan het opstoken van de menigte, maar de menigte was al opgehitst door de vele pamfletten die over de broers geschreven waren. Pamfletten speelden een belangrijke rol in het Rampjaar en hebben olie op het toch al oplaaiende vuur van het volk gegooid. Hoewel pamfletten vooral in de Republiek al veel gedrukt en gelezen werden, was de oplage in 1672 uitzonderlijk groot. Reinders benadrukt dit door het getal te vergelijken met het aantal pamfletten van ongeveer een eeuw daarvoor:

In 1672 verschenen iets meer dan 1600 verschillende pamfletten. Met inachtneming van de waarschijnlijke oplage (tussen 500 en 1500 stuks per pamflet) waren dit in totaal tussen de 800.000 en 2,4 miljoen publicaties. Om dit aantal in perspectief te plaatsen: in 1566 (ook bekend als het rampjaar van de zestiende eeuw) verschenen in totaal 21 pamfletten.¹⁴

In het Rampjaar vond er dus een explosie van politieke drukwerken plaats. In een deel van die pamfletten werden de gebroeders De Witt beschuldigd van verraad, belachelijk gemaakt en uitgescholden en werd zelfs het volk opgeroepen om de twee vijanden van de Republiek rechtstreeks naar de hel te sturen. Een verzoek dat de woedende massa op 20 augustus 1672 in 's-Gravenhage maar al te graag ingewilligd heeft.

¹⁴ Reinders 2010, p. 14

1.2 Pamfletten

Dat pamfletten een grote rol hebben gespeeld in het Rampjaar en een machtig medium zijn gebleken, staat vast. Diverse onderzoekers hebben geschreven over de kracht van het pamflet. Wat voor al die onderzoekers echter problematisch blijkt te zijn, is eenduidig te definiëren wat ze precies verstaan onder een pamflet. Meijer Drees geeft dan ook aan dat er geen overkoepelende definitie bestaat die op alle pamfletten van toepassing is.¹⁵ Het begrip blijft vaag en hoewel onderzoekers telkens wel een poging doen om het te definiëren, is het verstandig om in het achterhoofd te houden dat die theoretische duiding niet altijd overeenkomt met de praktijk. Harms geeft de volgende definitie van pamfletten: ‘Het zijn meestal – maar niet altijd – gedrukte, niet-periodieke teksten, van een geringe omvang en met een persuasieve inhoud die betrekking heeft op de actualiteit.’¹⁶ Wat het onderzoek naar pamfletten uit de vroegmoderne tijd extra bemoeilijkt, is het gegeven dat in de zeventiende eeuw de term ‘pamflet’ nog helemaal niet bestond. In plaats daarvan werd het aangeduid als ‘blauwboekje’, ‘liedje’, ‘traktaat’ en soms ‘libel’ of ‘paskwil’.¹⁷

Bij het omschrijven van pamfletten komen vaak uiterlijke kenmerken aan bod, zoals het gegeven dat het een boekje van bescheiden omvang is met een formaat dat handig in het gebruik is. Maar wat de meeste onderzoekers belangrijker vinden, is de inhoud van het pamflet. Meijer Drees geeft aan dat de inhoud van een pamflet ‘refereert aan de actualiteit’ en ‘er op gericht [is] de lezer zowel te informeren als te beïnvloeden.’¹⁸ Dat pamfletten een rol spelen in de politieke discussie, is iets waar alle onderzoekers het over eens lijken te zijn: ‘Bovendien blijkt dan dat een zekere overeenstemming er wel degelijk is, want vrijwel allen zijn het erover eens dat een pamflet een zekere band heeft met de actualiteit, een reactie in druk of in handschrift is op het gebeuren van alledag.’¹⁹

Pamfletten gaan daarbij niet alleen in op de actualiteit, maar kunnen ook invloed hebben op de werkelijkheid. Pamflettisten kunnen namelijk door het veelvuldig en actief deelnemen aan de politieke discussie de mening van de massa verwoorden en sturen en soms zelfs iets binnen de politiek veranderen. Pamfletten kunnen op die manier ingezet worden als ‘stem van protest’.²⁰ Dat is vooral het geval bij pamfletten die petitieën vormen die opgesteld

¹⁵ Meijer Drees 2006, p. 31

¹⁶ Harms 2010, p. 13

¹⁷ Harms 2010, p. 13

¹⁸ Meijer Drees 2006, p. 11

¹⁹ Van der Hoeven 1978

²⁰ Meijer Drees 2006, p. 108

zijn door burgers zelf. Door middel van deze petitie eisten de burgers dat bestuurders van de Republiek af zouden treden.²¹

Het inzetten van pamfletten als stem van protest om er zo invloed mee uit te oefenen, kwam dikwijls voor in het Rampjaar, onder andere ten koste van Johan en Cornelis de Witt. De pamflettisten mengden zich in de contemporaine politieke discussie door een politieke mening te verkondigen en te verspreiden. In dit geval was dat de uiterst negatieve mening over de twee broers en hun politiek. Mede door de grote hoeveelheid pamfletten en de vooral negatieve inhoud van die pamfletten werden steeds meer mensen overtuigd van het verraad van de broers. Opvallend hierbij is dat de pamfletten niet (alleen) propaganda van bestuurders waren, maar vooral vlugschriften van burgers zelf.²² Uiteindelijk hebben de pamfletten niet alleen de meningen van mensen veranderd, maar hebben ze de massa ook opgestookt om actie te ondernemen en Johan en Cornelis van het leven te beroven. Hoewel pamfletten doorgaans gedeeltelijk een informatieve functie lijken te hebben volgens Meijer Drees, is dat bij veel pamfletten uit 1672 niet het geval. Deze pamfletten geven immers vooral een publieke opinie weer en maken daardoor actief deel uit van het politieke debat.²³ De grens tussen het beschrijven van een politieke situatie en een opinie geven over een politieke situatie is echter in veel pamfletten vaag. De beschrijvende en opiniërende functies worden vaak in eenzelfde pamflet gebruikt, waardoor het afbakenen van pamfletten met verschillende functies problematisch is.

Pamfletten beschrijven en beïnvloeden de actualiteit dus. Wat verder als kenmerkend kan worden beschouwd is het vluchtige element van pamfletten. Daarbij kent het pamflet ‘allerlei literaire uitingsvormen’ en kunnen alle soorten genres en verschillende literaire toepassingen ingezet worden om de pamfletten aantrekkelijk voor de lezers te maken.²⁴ Meijer Drees constateert dat er vooral vaak gebruik gemaakt wordt van metaforiek, de vorm van beeldspraak die ‘berust op de overeenkomst tussen het beeld en het verbeelde.’²⁵

De metaforiek wordt vanaf 1650 vaak op een speelsere en kunstigere wijze verpakt dan voorheen. Pamflettisten maken gebruik van spot om de pamfletten niet alleen te laten informeren of opiniëren, maar ook zo aantrekkelijk en amusant mogelijk te maken. Meijer Drees verklaart dat door de ‘toenemende vraag naar allerlei amusementsliteratuur

²¹ Reinders 2008, p. 421, zoals aangehaald door Harms 2010, p. 106

²² Reinders 2008, p. 15-16, zoals aangehaald door Harms 2010, p. 106

²³ Meijer Drees 2006, p. 108-109

²⁴ Meijer Drees 2006, p. 129

²⁵ Vgl. *Algemeen Letterkundig Lexicon* 2012-2016:

http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02393.php

(kluchtboeken, novellen, sensationele geschiedverhalen, romans, et cetera) die zich rond de jaren vijftig van de zeventiende eeuw gaat aftekenen' en door 'de stijging van de pamflettenproductie die in diezelfde tijd inzet'.²⁶ Hoe meer pamfletten er circuleren in het openbare debat, hoe meer concurrentie er is en hoe aantrekkelijker de pamfletten moeten zijn om gelezen te worden door een groot publiek. Dat betekent dat wanneer de pamfletproductie hoog is, de pamfletten aantrekkelijker zouden moeten zijn dan wanneer de pamfletproductie laag is. Zoals al eerder beschreven, werden er zeer veel pamfletten uitgegeven in het Rampjaar. Bij deze pamfletten zou dan ook verwacht kunnen worden dat de vermaakfunctie van pamfletten, om ze zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor het lezerspubliek, een belangrijke rol speelt.

Volgens Harms is dat ook het geval. Bij pamfletten uit 1672 vallen volgens zijn onderzoek twee typen op: pamfletten in de vorm van gedichten en pamfletten in de vorm van praatjes.²⁷ Pamfletten werden zo creatief en inventief mogelijk vormgegeven om op te vallen in de grote markt van pamfletten om de pamfletten goed te kunnen verkopen. De goede verkoop van pamfletten had niet alleen politieke voordelen, maar ook commerciële, voor auteurs en boekverkopers, die daar maar al te bewust hun voordeel mee deden: 'Er was een enorme markt voor leedvermaak en auteurs en boekverkopers voedden de nieuwshonger naar nog méér en nog inventievere lasterpamfletten tegen de regenten.'²⁸ Waar pamflettisten vóór de dood van de gebroeders De Witt vooral het volk ophitsten en de collectieve woede voedden, werden pamfletten na hun dood commercieel ingezet om het volk te vermaken.

In dit onderzoek worden de pamfletten uit het jaar 1672 onderzocht die in bezit zijn van de Koninklijke Bibliotheek. Ondanks het feit dat deze instantie de pamfletten al geselecteerd heeft op basis van een eigen definitie, is het toch nuttig om – met inachtneming van al het voorafgaande – een eigen definitie van pamfletten te formuleren, die niet sluitend, maar wel breed is. In dit onderzoek versta ik onder pamfletten vluchtige geschriften die op een persuasieve, opiniërende of informerende manier ingaan op de actualiteit.

1.3 Satire

Van de pamfletten uit het Rampjaar wordt dus verwacht dat ze zowel ingaan op de actualiteit, als op een literair aantrekkelijke wijze – qua vorm en inhoud – vormgegeven zijn. Die

²⁶ Meijer Drees 2006, p. 141-142

²⁷ Dingemanse 2008; Vrieler 2007, zoals aangehaald door Harms 2010, p. 106

²⁸ Harms 2010, p. 137

beschrijving sluit aan bij de beschrijving van satirische literatuur. Het begrip ‘satire’ is de afgelopen jaren al regelmatig besproken en onderzocht in literatuur. Ondanks alle literatuurstudies bestaat er opvallend genoeg – net als bij pamfletten – geen eenduidige definitie van het begrip. Iedere onderzoeker lijkt een eigen invulling te geven aan satirische teksten.

Abrams beschrijft satire bijvoorbeeld als de literaire kunst van het verminderen of afwijken van een bepaald subject door het belachelijk te maken en houdingen van vermaak, minachting, verachting of verontwaardiging uit te lokken bij de lezer.²⁹ Satire kan daarbij als stijlfiguur optreden als het slechts om een satirische passage gaat binnen een grotere niet-satirische tekst. Wanneer het belachelijk maken van een subject in de tekst het primaire doel is, is er sprake van satire als genre.

Een bredere definitie komt van Meijer Drees en Nieuwenhuis, die onder satire ‘het spottend aanvallen van hooggeplaatste personen, heilige huisjes en taboes’ verstaan.³⁰ Zij benadrukken het belang van de twee componenten van satire: aanval en humor. De ‘speelse, humoristische manier van presenteren, gecombineerd met een felle of bijtende aanval’ zorgen ervoor dat de kracht van satire dualistisch is.³¹ Daarbij is satire niet gebonden aan een specifiek medium en in staat om culturele grenzen zichtbaar te maken en scherp te stellen.³²

Van der Parre definieert satire aan de hand van drie onderdelen: satire valt iets aan (1) op een indirecte wijze (2) met behulp van satirische technieken (3).³³ Een satirische techniek wordt daarbij uitgelegd als ‘een literaire methode die door middel van spot bijdraagt aan een kleinere aanval op elke uiting van ondeugd of dwaasheid.’³⁴ Wanneer men in een tekst niet alle drie de onderdelen van een satirische tekst tegenkomt, is er geen sprake van een satire als genre, maar kan de tekst wel satirisch van aard zijn.

De kern van de satire wordt gevormd door de kritische aanval die in de tekst plaatsvindt. Om de aanval te laten slagen en de lezer van zijn opinie over de misstand te overtuigen, maakt de satiricus gebruik van indirecte humoristische technieken. Bij deze technieken vindt er geen beschrijving van een normale werkelijkheid plaats, maar wordt deze werkelijkheid vervormd. Daardoor vindt er een ‘verstoorde voorstelling van die werkelijkheid’ plaats.³⁵ Het kan hier gaan om overduidelijke vervorming en om subtielere

²⁹ Abrams 2009, p. 320

³⁰ Meijer Drees & Nieuwenhuis 2010, p. 202

³¹ Meijer Drees & Nieuwenhuis 2010, p. 207

³² Meijer Drees & Nieuwenhuis 2010, p. 195

³³ Van der Parre 1985, p. 393

³⁴ Van der Parre 1985, p. 395

³⁵ Van der Parre 1985, p. 396

verstoringen van de manier waarop de werkelijkheid weergegeven wordt. Humor speelt vaak een grote rol bij die vervorming van de werkelijkheid: ‘Humor is vaak een bestanddeel van spot, een aanvalsvorm die er op uit is het object in de ogen van het publiek onwaardig te maken. De humor fungeert als bindmiddel en tracht de aandacht van de toeschouwers vast te houden.’³⁶ Er zijn diverse humoristische technieken die een auteur kan gebruiken om spottend een mening te verkondigen of de lezer van een standpunt te overtuigen. Voorbeelden van humoristische technieken zijn het gebruik van ironie, overdrijving en metaforiek. In dit onderzoek zal gekeken worden of er gebruik wordt gemaakt van humoristische technieken, welke technieken dat zijn en op welke manier deze technieken ingezet worden om een satirische aanval uit te voeren.

Op de definities van Abrams, Meijer Drees en Nieuwenhuis en Van der Parre zijn een aantal dingen aan te merken. Zo stelt Abrams dat het verschil tussen satire en komische teksten is dat bij satire iemand wordt uitgelachen en bij komische teksten slechts gelachen wordt. Hiermee begrenst hij het verschil tussen beide genres niet genoeg, aangezien deze twee vormen van lachen in praktijk vaak samengaan in teksten. De definitie van Meijer Drees en Nieuwenhuis is simpelweg te breed om toepasbaar te zijn op teksten, waardoor deze definitie nauwelijks gebruikt kan worden bij een literaire analyse. Het probleem dat satire niet toetsbaar is, ontstaat ook bij de definitie van Van der Parre. Hij gebruikt daarbij een cirkelredenering door in zijn definitie van satire het begrip ‘satirische technieken’ te gebruiken en de uitleg daarvan onvolledig uit te leggen. Het is immers niet duidelijk welke literaire technieken satirisch zijn en welke niet.

In dit onderzoek zal dan ook gebruik worden gemaakt van een eigen definitie van satire, met het besef dat ook een eigen definitie het complexe begrip niet helemaal kan duiden. In dit onderzoek worden satirische teksten gedefinieerd als teksten waarin op een spottende en opiniërende wijze verwezen wordt naar de actuele werkelijkheid. De spottende elementen kunnen verwerkt worden in de inhoud van de tekst (bijvoorbeeld in de verhaallijn of in het thema dat gebruikt wordt) en in de vorm (bijvoorbeeld in het taalgebruik, zoals door middel van metaforen). Hierbij wordt op spottende wijze een mening verkondigd over de actualiteit, wat satire ook opiniërend maakt. Dat er naar de actuele werkelijkheid verwezen wordt, betekent dat het gaat om iets (een gebeurtenis, een mening, een beslissing, et cetera) of iemand uit de contemporaine werkelijkheid.

Het humoristische aspect van satire past, zoals eerder al genoemd, binnen de

³⁶ Van der Parre 1985, p. 393

vermaakscultuur van de zeventiende eeuw. Hoewel humor iets van alle tijden is, speelde humor in de Gouden Eeuw in het bijzonder een grote rol in de Republiek.³⁷ Volgens Verberckmoes lachten vroegmoderne mensen veelal wanneer ze ‘andermans eer, waardigheid, reputatie of macht op de tocht zagen staan.’³⁸ Door de grote voorliefde en het gevoel voor humor van het Nederlandse volk, speelde humor ook een rol in literatuur. Er waren zelfs humoristische auteurs, die hilarische teksten en moppen produceerden, zoals Aernout van Overbeke.³⁹ Dekker verklaart de behoefte om te lachen aan de hand van ‘Freud’s idee over humor als uitlaatklep voor datgene wat verdrongen wordt [...] Bergson’s idee over het lachen als reactie op het ongerijmde’ en ‘Bakhtin’s voorstel om humor te interpreteren als in wezen gezagsondermijnd.’⁴⁰ Vooral die laatste verklaring zou van toepassing kunnen zijn op 1672, aangezien het gezag – namelijk de bestuurders van de Republiek – veelal belachelijk gemaakt werden in de pamfletten.

1.4 Het hiernamaals

Uit mijn definitie van satirische teksten blijkt dat de manier waarop gespot wordt met de actualiteit zowel in de inhoud, als in de vorm geuit kan worden. In dit onderzoek wordt ingegaan op het uiten van spot in de inhoud van een corpus pamfletten. Er wordt namelijk gekeken naar de manier waarop met de actualiteit (in dit geval Johan en Cornelis de Witt en hun politiek) gespot wordt met gebruikmaking van één specifiek thema: het hiernamaals.

Het hiernamaals speelt al een grote rol in de samenleving sinds de Oude Steentijd.⁴¹ Pas later, met name door het christendom, kwam het idee van het hiernamaals als tweedeling van hemel en hel. Voor mensen die deugdzaam volgens de normen van het christendom geleefd hebben, is een plekje in de paradijselijke hemel weggelegd na de dood. Boetedoeners die zich schuldig hebben gemaakt aan zonden tijdens hun aardse leven zijn veroordeeld tot de hel.

Doordat het hiernamaals een grote rol speelt in de samenleving, wordt het thema ook vaak aangesneden in literatuur. Zo komt een beschrijving van een reis door het hiernamaals veel voor in literaire werken. Vooral een reis door de hel, of een hellevaart wordt veel verhaald in literatuur. Zo deed de Ier Tondalus in de 12^e eeuw verslag van zijn visioen van

³⁷ Dekker 2007

³⁸ Verberckmoes 1998, p. 11

³⁹ Dekker 2007, p. 22

⁴⁰ Dekker 2007, p. 22-23

⁴¹ Derksen, Van Mousch en Mijwaard 2010, p. 5

een reis door de hel.⁴² Ook Dante Alighieri beschreef in de 14^e eeuw zijn reis door de hel, louteringsberg en het paradijs in zijn *Goddelijke Komedie*.⁴³

Opvallend is dat er een wisselwerking te bespeuren is in de relatie tussen de thematiek van het hiernamaals en literatuur. Het thema van het hiernamaals heeft namelijk niet alleen invloed gehad op auteurs, maar auteurs hebben ook invloed gehad op het algemene beeld van het hiernamaals. De teksten van Tondalus en Dante hebben bijvoorbeeld veel invloed gehad op de weergave van de hel in latere eeuwen. Beide hellevaarders geven de hel weer als een onderaards gebied met verschillende delen, waarbij in ieder deel verschillende zondaars op verschillende manieren gestraft worden.⁴⁴ Tevens wordt Lucifer telkens voorgesteld als ‘Heer der Duisternis, vijand van de mensheid’ die in het diepste punt van de hel de ergste zondaars martelt.⁴⁵ Bij literatuur over de hel valt daarbij een aantal vaste onderdelen op bij de beschrijving van de onderwereld, ‘zoals smeulende moerassen, brandende kraters, gruwelijke duivels’ en vuur als overheersend en martelend element.⁴⁶

Volgens Vervaeck zijn er diverse vaste onderdelen die in Westerse literatuur over hellevaarten voorkomen.⁴⁷ Zo zijn er specifieke grenzen die de hel scheiden van de aarde en de hemel. De hel wordt meestal afgebakend van andere ruimtes door middel van de poort van de hel.⁴⁸ Ook krijgt de hoofdpersoon in de hellevaart vaak op dezelfde manier toegang tot de hel. Hij kan ontboden zijn door iets of iemand of er zelf voor kiezen de hel te betreden. Dat betreden van de hel kan op een actieve (door eigen acties) of passieve (door niets te doen) wijze plaatsvinden.⁴⁹ Daarbij zijn er geen mensen in de hel, maar schimmen, oftewel de zielen van mensen zonder lichaam.⁵⁰ Tevens wordt de ruimte in hellevaarten vaak gekoppeld aan de ‘transformatie die de held door zijn tocht ondergaat.’⁵¹ De verschillende ruimtes in de onderwereld vallen samen met het bestraffen van de verschillende soorten zondes. Daarbij wordt meestal een bepaalde hiërarchie in de hel aangehouden: ‘hoe dieper in de hel, hoe zwaarder de schuld en de straf.’⁵² Ook veelvoorkomend in literaire hellevaarten is het personage van de gids die de hoofdpersoon bijstaat in de reis en hem leidt.⁵³ Dante wordt in

⁴² Derksen, Van Mousch en Mijwaard 2010, p. 107

⁴³ Derksen, Van Mousch en Mijwaard 2010, p. 127

⁴⁴ Derksen, Van Mousch en Mijwaard 2010, p. 107

⁴⁵ Derksen, Van Mousch en Mijwaard 2010, p. 113

⁴⁶ Derksen, Van Mousch en Mijwaard 2010, p. 176-177

⁴⁷ Vervaeck 2006

⁴⁸ Vervaeck 2006, p. 65

⁴⁹ Vervaeck 2006, p. 97

⁵⁰ Vervaeck 2006, p. 138

⁵¹ Vervaeck 2006, p. 165

⁵² Vervaeck 2006, p. 166

⁵³ Vervaeck 2006, p. 191

zijn reis door de hel bijvoorbeeld rondgeleid door Vergilius, de Romeinse dichter die onder andere *Aeneis* schreef.

Volgens Vervaeck zijn er verschillende functies te koppelen aan de tekst van de hellevaart. Zo heeft het literaire genre de ‘epistemologische functie’, omdat de hellevaart ‘meestal een bepaald soort kennis’ oplevert.⁵⁴ Ook is er een ‘moraliserende functie’, die vooral tot uiting komt in de verschillende soorten straffen die beschreven worden voor zondaars.⁵⁵ Die straffen vormen in de gedaante van een hellevaart een waarschuwing voor de lezer: wie zondigt, kan gruwelijke helse pijn tot in de eeuwigheid verwachten. Tevens kan er een ‘poëtische functie’ aan de beschrijving van de reis naar de hel worden toegekend.⁵⁶ De tocht naar de onderwereld kan namelijk de literaire inspiratie van de auteur weerspiegelen. Daarbij is er een ‘psychologische functie’ bij hellevaartliteratuur, wat betekent dat de verhalen over de afdaling vaak ook iets zeggen over de psychologie van de mens of de auteur.⁵⁷ De laatste functie is wellicht de belangrijkste als het gaat om dit onderzoek: de ‘politieke functie’.⁵⁸

Volgens Vervaeck kan de reis naar de hel namelijk ‘een politieke functie vervullen wanneer ze duidelijk maakt wat goed en slecht is in de politieke organisatie van de menselijke wereld.’⁵⁹ Zo kunnen er politieke figuren uit de werkelijkheid opduiken als personage in de hel. Door de politieke figuren in de hel te situeren wordt door de auteur kritiek uitgeoefend op de personen of hun politiek. Overtreders van de politieke orde belanden zo op de helse afvalplaats.⁶⁰ Ook kan in de hel een politieke mening geuit worden door de ‘politieke genealogie’: ‘in de onderwereld wordt duidelijk welke de mythische voorvaders en nakomelingen zijn van een politiek heerser.’⁶¹

⁵⁴ Vervaeck 2006, p. 207

⁵⁵ Vervaeck 2006, p. 217

⁵⁶ Vervaeck 2006, p. 221

⁵⁷ Vervaeck 2006, p. 253

⁵⁸ Vervaeck 2006, p. 241

⁵⁹ Vervaeck 2006, p. 241

⁶⁰ Vervaeck 2006, p. 252

⁶¹ Vervaeck 2006, p. 241

2. Het corpus van pamfletten

In dit hoofdstuk zal ten eerste het samengestelde onderzoekscorpus verantwoord worden. Daarna zal de onderzoeksmethode uitgelegd worden en ten slotte zal een beknopte algemene analyse gegeven worden van de pamfletten waarin verwezen wordt naar Johan en Cornelis de Witt aan de hand van vormelijke en inhoudelijke aspecten die opvielen.

2.1 The Early Modern Pamphlets Online

Als het om vroegmoderne Nederlandse pamfletten gaat, is de Knuttel Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek (KB) de meest omvangrijke verzameling pamfletten. De collectie, die samengesteld is door Willem Pieter Cornelis Knuttel (1854-1921), bevat ruim 34.000 pamfletten uit 1486 tot en met 1853. Deze verzameling is samen met de Short-Title Catalogue Netherlands (STCN) opgenomen in de database The Early Modern Pamphlets Online (TEMPO), waarbij alle pamfletten uit de collecties online per jaar geraadpleegd kunnen worden.

De database TEMPO bevat gemiddeld 92,64 pamfletten per jaar. Wanneer echter gekeken wordt naar het aantal pamfletten in de collectie uit het jaar 1672, blijkt dit maar liefst 899 te zijn. Natuurlijk komen deze gegevens niet helemaal overeen met de werkelijkheid, aangezien niet alle in de vroegmoderne tijd verschenen pamfletten opgenomen zijn in TEMPO, maar het Rampjaar blijft een opvallende uitschieter als het gaat om het aantal pamfletten uit dat jaar.

Van de 899 pamfletten die in TEMPO staan, blijken 153 pamfletten impliciete of expliciete verwijzingen naar Johan of Cornelis de Witt te bevatten. In dit onderzoek zal naar deze pamfletten verwezen worden door steeds (pflt *nummer*) bij de bespreking van het pamflet te zetten. De pamfletnummers zijn overgenomen van TEMPO, zodat de pamfletten makkelijk geraadpleegd kunnen worden in de database zelf. Daarbij zijn de 153 titels van pamfletten waarin verwezen wordt naar (één van) de gebroeders De Witt op volgorde van hun pamfletnummer weergegeven in Bijlage 1.

Ook moet worden opgemerkt dat van veel pamfletten meerdere exemplaren in het bezit van de KB zijn. Bij dubbele of gelijknamige pamfletten is telkens maar één pamflet in dit onderzoek opgenomen. Ook is een aantal pamfletten simpelweg niet leesbaar, doordat de letters op de pamfletten weggefallen of vervaagd zijn of het lettertype te onduidelijk is om als

moderne lezer te kunnen lezen. Doordat bepaalde pamfletten nauwelijks leesbaar zijn, konden eventuele verwijzingen naar Johan of Cornelis in die pamfletten niet of nauwelijks opgespoord worden. Als hierbij ook nog benadrukt wordt dat het bij de 153 pamfletten alleen om de Nederlandstalige pamfletten gaat, is het werkelijke aantal pamfletten met een verwijzing naar (één van) de broers dus hoger dan 153. Dat betekent dat in minstens 17% van de pamfletten uit 1672 die in de database van TEMPO te vinden zijn Cornelis en Johan de Witt genoemd worden. Dat is een opvallend hoog percentage, dat alleen maar benadrukt hoe omvangrijk en levendig de discussie rondom de contemporaine politieke situatie en de rol van Johan en Cornelis in de Republiek was.

2.2 De onderzoeksmethode

Omdat TEMPO geen getranscribeerde of geëditeerde tekst van de pamfletten of een zoekstelsel naar relevante termen binnen de tekst van de pamfletten bevat, was het geen makkelijke opgave om er snel en efficiënt achter te komen in welke pamfletten inhoudelijk verwezen wordt naar Johan of Cornelis de Witt. Voor dit onderzoek zijn de 899 pamfletten uit het Rampjaar bijna allemaal afzonderlijk doorgelezen om te kunnen constateren in welke pamfletten direct of indirect verwezen wordt naar (één van) de broers. Hierbij schrijf ik ‘bijna allemaal’, omdat de Latijnse, Frans-, Duits- en Engelstalige pamfletten buiten beschouwing zijn gelaten. Uiteraard moet wel rekening gehouden worden met het gegeven dat de anderstalige pamfletten ook een (belangrijke) rol gespeeld kunnen hebben in de contemporaine politieke discussie in de Republiek, aangezien een deel van de inwoners destijds (ook) in één van die talen las. Ondanks dit gegeven is er bewust voor gekozen alleen de Nederlandstalige pamfletten te behandelen, daar het hier gaat om een scriptie binnen de masteropleiding Nederlandstalige letterkunde en de focus in dit onderzoek dan ook gelegd zal worden op Nederlandstalige pamfletten. Ook pamfletten die door Johan of Cornelis zelf geschreven zijn, zijn niet opgenomen in het corpus, omdat het in dit onderzoek juist gaat om pamfletten *over* de broers en niet *van* de broers. In dit onderzoek is dus gekeken naar de Nederlandstalige pamfletten uit 1672 die opgenomen zijn in TEMPO en niet geschreven zijn door één van de broers zelf.

De pamfletten zijn op een diagonale wijze doorgelezen, waarbij scannend gezocht is naar woorden die (zouden kunnen) verwijzen naar de broers De Witt. Al snel bleek dat de verwijzingen naar de broers niet altijd zo letterlijk waren als het noemen van de naam ‘Johan’

(pflt 10624) of ‘Cornelis’ (pflt 10490). Johans naam wordt ook wel gespeld als ‘Iohan’ (pflt 10195) of ‘Joan’ (pflt 10340) en een veelvoorkomende afkorting van zijn naam is ‘Jan’ (pflt 10441), met als alternatieve spelling ‘Ian’ (pflt 10391). Als Cornelis niet genoemd wordt aan de hand van zijn echte naam of de alternatieve spelling ‘Kornelis’ (pflt 10371), wordt de verkorte naam ‘Kees’ (pflt 10403) regelmatig gebruikt. Ook refereren de auteurs van de pamfletten vaak aan één van de broers door naar hun toenmalige functie te verwijzen. Johan was immers ‘Raadpensionaris’ (pflt 10335) of ‘Pensionaris’ (pflt 10213a) en Cornelis was de ‘ruwaardt van Putten’ (pflt 10391). Ook door de achternaam van de broers wordt vaak duidelijk dat het om (één van) beiden gaat, doordat naar ze verwezen wordt door benamingen als ‘mr De Wit’ (pflt 10335), ‘de Witt’ (pflt 10616), ‘De Wit’ (pflt 10477), ‘de With’ (pflt 10601) of ‘de Witten’ (pflt 10453).

Buiten explicietere verwijzingen naar de broers, wordt ook vaak impliciet naar ze verwezen, waardoor minder snel evident is dat het om Johan of Cornelis ging en een grondigere lezing van het pamflet noodzakelijk was. Bij ‘Lange Jan’ (pflt 10311) en ‘Jan Prins’ (pflt 10430) werd steeds door de context duidelijk dat het hier om Johan de Witt gaat. Dat verschil in klaarheid van naar wie er precies verwezen wordt, blijkt ook uit de expliciete verwijzing van ‘gebroeders de Witt’ (pflt 10423) en de impliciete verwijzing van ‘broeders’ (pflt 347), waarbij het op het eerste gezicht weer niet duidelijk is dat Johan en Cornelis bedoeld worden. Er zou hier immers ook verwezen kunnen worden naar andere broers die in 1672 in de Republiek leefden. Wanneer er in de pamfletten uit 1672 alleen ‘broers’ genoemd worden, maakt de context echter steeds duidelijk dat het om Johan en Cornelis gaat.

De zoektocht naar de juiste verwijzingen werd al helemaal problematisch toen bleek dat de achternaam De Witt in de pamfletten regelmatig gebruikt wordt als bijvoeglijk naamwoord voor een vaak betekenisvol zelfstandig naamwoord. Zo wordt de achternaam diverse keren ingezet in een spel van beeldspraak rondom het thema van voedsel, met als veelvoorkomende verwijzingen ‘Witte wijn’ (pflt 10626), ‘Witte pap’ (pflt 10626) en ‘Witte Korst’ (pflt 10613). Ook wordt directer naar de politiek van de broers – en dan vooral Johan – verwezen door middel van ‘Witse Regeeringe’ (pflt 10350) en ‘Witte Lelien’ (pflt 10441), waarbij de laatste een verwijzing is naar de zogenaamde Frans gezindheid van Johan de Witt. Ook minder duidelijke verwijzingen, zoals ‘Witte bril’ (pflt 10328) en ‘Witte voeten’ (pflt 10328) worden ingezet om een mening te verkondigen over de broers. Wellicht wel de meest voorkomende verwijzing door middel van de achternaam als bijvoeglijk naamwoord, is de referentie aan één van de broers als ‘Witte duyvel’ (pflt 10383), ‘grooten en witten duyvel’ (pflt 10324) en ‘Witte duivel’ (pflt 10497).

Bij de 155 pamfletten waarin gerefereerd wordt aan de gebroeders De Witt is bij een eerste lezing op een aantal dingen gelet. Allereerst is gekeken of er verschillende literaire vormen zijn die in veel pamfletten gebruikt worden en welke vormen hierbij veel gebruikt worden en welke opvallend zijn. Verder is gekeken of er inhoudelijk bepaalde dingen opvielen in de pamfletten en of bepaalde thema's opvallen en vaker voorkomen dan andere thema's. De gevonden bevindingen met betrekking tot de vorm of de inhoud van de pamfletten worden in de volgende alinea's beschreven.

2.3 Vormelijke aspecten

Bij de pamfletten over de gebroeders De Witt vallen bepaalde vormaspecten op. Met 'vorm' wordt hier 'het "hoe" van een tekst' bedoeld, zoals beschreven in het *Algemeen letterkundig lexicon*.⁶² Allereerst een waarneming als het gaat om de vorm van de pamfletten die geldt voor alle pamfletten uit 1672 die in TEMPO staan: er zijn erg weinig pamfletten die bestaan uit een afbeelding of een afbeelding bij de tekst hebben. De pamfletten uit 1672 bevatten vooral veel tekst en bestaan meestal uit meerdere pagina's, variërend van tussen één tot honderden pagina's. Wanneer naar pamfletten uit andere jaren gekeken wordt, lijkt 1672 daarmee niet specifiek een uitzondering te zijn. Dat past bij het doel van pamfletten om nieuws te verspreiden of een mening te verkondigen, waardoor vaker gekozen wordt voor woorden dan voor afbeeldingen. In *Het lange leven van het pamflet* wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen pamfletten, die meestal tekst leveren, en historieprenten, die bestaan uit afbeeldingen.⁶³

Als gekeken wordt naar de specifieke vorm waarin het pamflet geschreven is, worden er in de pamfletten diverse literaire verschijningsvormen gebruikt om een propagerend of opiniërend stuk te schrijven vóór of tegen de broers. Er wordt gebruik gemaakt van een aantal traditionele vormen, maar ook van innovatievere vormen. Allereerst wordt de vorm van een gedicht ingezet om de contemporaine situatie te schetsen of een mening te uiten. Een voorbeeld van een pamflet dat in gedichtvorm tegen de broers propageert, is *Bysondere speculatie op den staet, &c* (pflt 10367), waarin vooral negatief over Johan de Witt gesproken wordt: 'Maar Hooge Raedt *de Wit*, u doelwit sal mislucken, / 't Gemeen laat hem

⁶² Vgl. *Algemeen Letterkundig Lexicon* 2012-2016:
http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02980.php

⁶³ Kruif, Meijer Drees en Salman 2006, p. 184

niet meer van mag're Kraeyen plucken, / Sy hebbe over langh uw'eygenbaat verstaan, / Nu sal Verraders drift voor ons te gronde gaan.'⁶⁴ Veel pamfletten hebben de vorm van een gedicht, omdat gedichten vermakelijk waren voor de massa. Door pamfletten in de vorm van een gedicht uit te geven, wordt een groot lezerspubliek bereikt, wat ervoor zorgt dat de politieke boodschap beter overkomt bij zoveel mogelijk mensen.⁶⁵

Pamfletten zijn ook regelmatig in de vorm van een brief geschreven. Hierbij gaat het niet alleen om echte brieven die later als pamflet gepubliceerd zijn omdat de inhoud wellicht van belang was, maar ook om pamfletten die bewust in briefvorm zijn geschreven naar een fictief persoon om een mening te uiten. *Copie van een brief, geschreven van sekeren vriend aen sijn compeer* (pflt 10423) is een voorbeeld van die laatste briefvorm. De auteur schrijft in een 'brief' over de moord op Johan en Cornelis en veroordeelt de tegenstanders van de broers:

Wel, goede Luyden! Is dan uw Liefde soo groot, soo roept dan uw Medebroeders, insonderheyd Granvelle, den Snotschraper, dat hy met sijn Comfoorten, u nu helpen bidden, dat dese vroomen Lieders, die haar leven soo eerlijck, als Princemoorders en Landtverraders, gelaten hebben, hare Namen mede moghten ghedacht werden als Martelaars in het Boek van dien vroomen Patriot, Johan van Oldenbarneveldt, die, om deselve reden, door Beuls handen, mede na de andere wereld is gesonden;⁶⁶

Een andere veelvoorkomende vorm die gebruikt wordt in pamfletten is een samenspraak tussen verschillende personages. Het kan hierbij gaan om een samenspraak tussen personages die volledig verzonnen zijn, waarbij Johan of Cornelis in een gesprek tussen de personages ter sprake komt. Er kan echter ook sprake zijn van een fictief gesprek tussen personen uit de werkelijkheid. Dat is het geval bij *Erbarmelijcke 'tsamenspraek, tusschen den heer pensionaris de Wit, met den heer secretaris Beaumont* (pflt 10365), waarin een gesprek tussen 'pensionaris de Wit' en 'secretaris Beaumont' plaatsvindt.⁶⁷ Johan de Witt wordt hier dus zelf als personage opgevoerd, samen met een andere persoon uit de werkelijkheid, die leefde van 1640 tot 1726, pensionaris van Dordrecht en later secretaris van Holland en West-Friesland was: Simon van Beaumont.⁶⁸ In het pamflet maakt Beaumont zich zorgen over zijn positie als secretaris en De Witt probeert hem gerust te stellen door hoogmoedige uitspraken: 'Ick die

⁶⁴ Pflt 10367, p. 2

⁶⁵ Harms 2010, p. 135

⁶⁶ Pflt 10423, p. 1

⁶⁷ Pflt 10365

⁶⁸ Vgl. Genealogie Online 1997-2017: <https://www.genealogieonline.nl/genealogie-van-beaumont/I245607.php>

weer Wil van 's Lands hoogste Macht kan maeken, / Dat noeyt den *Prince* zal tot zijn Vaders staet geraeken: / En d'een voor, d' ander na, kan helpen uyt zijn staet; / Ick weet, om u daer in te houden oock wel raet.⁶⁹ Er is hier duidelijk sprake van een fictief gesprek met een satirisch randje.

Een traditionelere en veelvoorkomende vorm die vaak gebruikt wordt om de contemporaine (politieke) toestand te schetsen en gedachten, meningen of ideeën daarover te uiten, is de vorm van een betoog. Een belangrijk pamflet dat door Jacobus Borstius in de vorm van een betoog is geschreven, is *Verscheyde |consideratien over den tegenwoordigen toe-standt van onze lieve vader-landt*. Dit pamflet kan belangrijk genoemd worden, omdat er in TEMPO maar liefst 9 exemplaren van dit betoog opgenomen zijn (waarvan minstens 5 herdrukken) en in andere pamfletten naar dit pamflet verwezen wordt. Dat kan betekenen dat dit pamflet een rol speelde in de politieke discussie. Zoals de titel al doet vermoeden, beschrijft Borstius zijn visie op de contemporaine toestand van de Republiek, met onder andere de oorlog met Engeland en Frankrijk, de 'Triple Aliantie' en het 'Eeuwigh Edict', waarbij ook 'Jan' en 'Cornelis de wit' genoemd worden.⁷⁰

Bovenstaande vier vormen komen het meeste in TEMPO voor als het gaat om pamfletten waarin verwezen wordt naar de gebroeders De Witt. Een ander drietal vormen komt minder vaak, maar wel meerdere keren voor en is vanwege de afwijkende vorm zeker het benoemen waard. Deze vormen tonen immers dat pamflettisten in de extreme explosie van pamfletten op moesten vallen door een creatieve en innovatieve manier te bedenken om het lezerspubliek te amuseren en tegelijkertijd een politieke opinie te kunnen verkondigen.

Die combinatie van amuseren en politieke kritiek leveren komt voor in pamfletten die in de vorm van een fictieve inventaris van de boekencollectie van Johan de Witt zijn gemaakt. Deze vorm lijkt in eerdere pamfletten nog niet gebruikt te zijn. Dat het gaat om een boekencollectie van Johan, wordt duidelijk door de titels van deze pamfletten, waarin Johan de Witt letterlijk genoemd wordt. Wanneer vervolgens naar het pamflet zelf gekeken wordt, blijkt dat dit niet de werkelijke boekenlijst van Johan de Witt is geweest en dat de titels van boeken niet naar echte boeken verwijzen, maar verzonnen zijn door de auteur. In *Appendix van de catalogus van boecken van mr. Jan de Wit [...] Welke verkocht sullen werden op de zael van 'sGraven-hage, maendag den 5 july 1672* (pflt 10440) wordt de fictieve boekenlijst van Johan op een satirische manier weergegeven. Op de lijst staan fictionele titels van literaire werken met een korte beschrijving eronder, waarbij duidelijk is dat dit spottend en kritisch

⁶⁹ Pflt 10365, p. 1

⁷⁰ Pflt 10229, p. 3

bedoeld is. Zo is een boektitel ‘Geheyme ‘tsamenspraeck tusschen drie Hooft-Ministers *Cromwel, Masarin en de Wit*’ en luidt de beschrijving ‘Waer in seer sterck wiere gedelibereert, over ’t vernietigen van al de Souveraene Coningen van Europa, om al de weeck als een Republieq te regeren.’⁷¹ In deze titel en beschrijving wordt verwezen naar de visie van Johan de Witt, die geloofde dat de Republiek niet door een Stadhouder geleid moest worden en wordt De Witt vergeleken met de toen al overleden eerste minister van Frankrijk Jules Mazarin en Oliver Cromwell, die dictator van Engeland werd nadat hij de monarchie van koning Karel I had afgeschaft.

Tevens wordt de vorm van een toneelstuk enkele keren gebruikt bij het verwijzen naar de gebroeders De Witt. Deze teksten lijken niet zozeer bedoeld om daadwerkelijk opgevoerd te worden, maar eerder als leestoneel. De toneeltekst is volledig uitgeschreven, inclusief een korte beschrijving van de ruimte en er zijn af en toe prenten bijgevoegd met gedichten eronder. Dit is het geval bij een vrij uitgebreide toneeltekst die is uitgegeven als pamflet onder de naam *Tragoedie van den bloedigen Haeg, ofte Broeder-moort van Jan en Cornelis de Wit, geschiedt den 20 van ooght-maend 1672. binnen ‘sGravenhage* (pflt 10452). Dit is een tragedie waarin auteur Jacob Duym onder andere Johan, Cornelis, de Prins van Oranje en Willem Tichelaer als personages opvoert in vijf delen om het verhaal van de broers en hun dood te vertellen.

Een laatste vorm die erg opviel tussen alle pamfletten, is het pamflet in de vorm van een fictieve reis van personages naar het hiernamaals. In pamfletten die in deze vorm geschreven zijn, wordt meestal een verhaal geschetst dat gesitueerd is in de hel, met Johan en Cornelis de Witt als personages, waarbij de broers telkens spottend neergezet worden als de slechteriken van het verhaal. Een duidelijk voorbeeld van een pamflet waarin de reis naar het hiernamaals van Johan en Cornelis beschreven wordt, is *Den overmakelijcke wandel-wegh na den hemel, of de hel en hemel-reys van Jan en Cornelis de Wit* (pflt 10407). Vooral Johan de Witt wordt in dit pamflet belachelijk gemaakt, doordat de auteur zijn personage een poging laat doen om de hel over te nemen en zelf de nieuwe heerser van het dodenrijk te worden. De vorm van de reis door de hel past in een lange traditie van literatuur over hellevaarten. In het geval van de pamfletten komt hier de politieke functie die Vervaeck aan hellevaarten toekent tot uiting. Het gaat immers om twee politieke figuren (Johan en Cornelis) die als personages opgevoerd worden in een reis naar de hel en zo bekritiseerd en bespot worden.

⁷¹ Pflt 10440, p. 3

2.4 Inhoudelijke aspecten

2.4.1 Algemene context

Behalve verschillende vormen, is er ook een aantal inhoudelijke aspecten dat opvalt als het gaat om de pamfletten die gaan over de gebroeders De Witt. Allereerst speelt de politieke context van 1672 een belangrijke rol in de pamfletten. Er wordt uitgebreid een beeld geschetst van de contemporaine toestand in de Republiek. Vaak wordt bij de beschrijving van de politieke situatie een duidelijke mening gegeven, die dikwijls negatief is. Johan en Cornelis de Witt worden erg vaak besproken in de pamfletten. Veruit de meeste pamfletten die ingaan op de situatie van de broers hebben een negatieve mening over Johan en Cornelis, hun daden en visies, terwijl bijna alle pamfletten positief zijn over Willem III. Zo doen verschillende pamfletten verslag van de gevangeneming van Cornelis de Witt (pflt 10169a) en de moord op de broers (pflt 10194).

Ook wordt in diverse pamfletten de algemene toestand van de Republiek anno 1672 beschreven. In *Deductie van den tegenwoordigen toestant van dit Nederlandt* (pflt 10381) gaat de pamflettist uitgebreid in op de zaken die fout zijn gegaan bij het besturen van de Republiek. Zo noemt hij verschillende steden die de Fransen gemakkelijk hebben kunnen overmeesteren door het slechte Nederlandse beleid:

Schenkenschans, [dat] overvloedig versien [was] van Volck en Ammonitie, was betrouwt aan een droncken Geck, die noch jong en onbedreven in Krijgssaken, voor andere wel meriterende ter complaisance van sijn Vader was geprefereert, en nu dese Portresse overgaf, sonder slag of stoot, voor 't genot van 11000 Pistoletten [bepaalde munten].⁷²

Niet alleen door de situatie in Schenkenschans, maar ook met behulp van steden als Utrecht, Nijmegen en Deventer wordt in dit pamflet de oorlog van de Republiek met Frankrijk en dan vooral de misstanden aan de kant van de Republiek beschreven:

Alsmen occasie sach, den Vyand afbreuck te doen, en sijn Hoogheit daar toe de voorlagen deed, zoo geliefde het de Gecommitteerde niet daar toe ordre te geven, maar wierd steeds geantwoord met schouwvertrecken, en voorwerpen van veel swarigheden, maar daar eenige tegenstandt te doen was, retireerde men terstondt, een blyck van beyde is in het deurbreken

⁷² Pflt 10381, p. 2

van den Vyandt in de Betuw, en in veel andre plaatsen meer.⁷³

Een pamflet dat specifiek ingaat op de rol van Engeland en Frankrijk bij de situatie van de Republiek, is *De Rotterdamse Pastey, verciert met 't Oranje Wapen* (pflt 10615). Er worden diverse zaken besproken die gekoppeld kunnen worden aan de toestand van de Republiek. Zo gaat de pamflettist in op de gebeurtenissen rondom Buat. Hiermee wordt de regent Henri de Buat bedoeld, die in 1665 onthoofd werd nadat hij in het geheim gecorrespondeerd had met Engeland om een staatsgreep te plegen ten gunste van Willem III en ten koste van de politiek van Johan de Witt.⁷⁴ De auteur vindt het lynchen van Buat onterecht:

Wat had hy toch misdaen? Hadden mijn Heeren de Staten hem geen volmacht gegeven om sich met den Koningh van Engeland in gesprek te laten, om soo doenlijck was, den Vrede te bereyken? Maer toen men merckte dat hy goet Prins was, en voor dien Vorst sprak, was hy een Verrader, en moest van kant; men dacht niet aen sijne dapperheyt en Helden-daden op Funen tegen Gustavus Koninck van Sweden bevochten; noch sijne Trouheyt aen het Land bewesen.⁷⁵

De auteur beschuldigt het gerechtshof onder het bewind van Johan de Witt hier van het ter dood veroordelen van Buat voor eigen gewin. Het was immers in het nadeel van de politiek van De Witt dat Buat met de koning van Engeland onderhandelde namens Willem III, omdat De Witt streefde naar minder macht voor de Prins van Oranje. Dat de auteur van dit pamflet De Witt veel kwalijk neemt als het gaat om de val van de Republiek, wordt ook duidelijk in de beschrijving van belangrijke Nederlandse steden die in de handen van Frankrijk vallen:

Holland was vergiftigt, en Alssem-bitter door de Wit tegen dien jongen Vorst, wiens Vaen men socht aen flenteren te scheuren, en geheel te ruineren; want hierom versag men 't Gelderlose Land met Jongens, in plaets van kloeke ervarene strijdbare Mannen. In Over Yssel lagh het braefste volck; evenwel vergat men Eed en Eer om't France gout, en spaerden Kruyt en Loot voor 's Bisschops volck.⁷⁶

Over het algemeen beschrijven veel pamfletten de slechte toestand van de Republiek en de oorzaken van die toestand. Hierbij wordt vaak een algemene weergave van onjuistheden

⁷³ Pflt 10381, p. 3

⁷⁴ Blok en Molhuysen 1911, p. 509; Reinders 2010, p. 128

⁷⁵ Pflt 10615, p. 3

⁷⁶ Pflt 10615, p. 3

gegeven, met beschrijvingen van wat er mis ging in welke steden. In diverse pamfletten wordt er een aantal personen verantwoordelijk gesteld voor de ondergang van de Republiek. De naam die hierbij het meeste genoemd wordt, is De Witt. Wanneer gekeken wordt naar alle pamfletten waarin Johan of Cornelis genoemd worden, kan opgemerkt worden dat in verreweg de meeste pamfletten een negatieve opinie over Johan of Cornelis de Witt wordt geschetst. Er zijn ook pamfletten die positief zijn over (één van) de broers, maar deze zijn zeer schaars. Twee pamfletten die duidelijk positief zijn over de gebroeders De Witt, zijn *Leger-praetje* (pflt 10603) en *Oprechte Hollandtse venezoen* (pflt 10611). In diverse pamfletten die een visie tegen De Witt uitdragen (zoals pflt 10626), wordt aandacht besteed aan deze pro-De Witt teksten, door er kritiek op te uiten.

2.4.2 Literaire thema's

De politieke context van 1672, die in de vorige paragraaf besproken is, wordt vaak beschreven door middel van verschillende thema's. Deze literaire thema's worden gebruikt om de context te schetsen en daar een mening over te uiten. Zo wordt vaak gebruik gemaakt van metaforiek om middels de thema's op een satirische wijze een opinie over Johan en Cornelis te verkondigen. Hierbij moet worden opgemerkt dat in een pamflet meerdere thema's gebruikt kunnen worden. Een thema kan door het gehele pamflet gebruikt worden, of slechts in kleinere elementen doorspiegelen.

Een belangrijk thema dat een aantal keer voorkomt, is voedsel. Het beschrijven van een maaltijd wordt gebruikt om door middel van een allegorie de contemporaine politieke situatie – en dan vooral de rollen van Johan en Cornelis daarin – te schetsen en daar een mening over te geven. In *Orangie banquet gedischt na't opgeschafte Hollandts venezoen, op Engelandts naam wanbakken* (pflt 10613) wordt door middel van het beschrijven van een gerecht (venezoen is het vlees van wild of een soort pastei met vlees van wild) kritiek geleverd op vooral Johan, maar ook Cornelis de Witt.⁷⁷ De kritiek varieert van letterlijke negatieve beschrijvingen van de broers tot het op een subtiele, indirecte manier uiten van een negatieve mening:

[...] men vindt't Geheym in Witte Korst verborgen,
In Frans en Haags geback, om Hollandts Keel te worgen,

⁷⁷ Vgl. *Historisch wetenschappelijk beschrijvend woordenboek van het Nederlands, 1500 tot 1976* (hierna WNT): <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdw=WNT&id=M074247>

Maar die door roock, en smaack de rechte Sauce kent,
Die haackt noch na de Spijs, noch naackter noyt ontrent.
Maar die't Fenijn bevongh, ik sal door Tegenfiten
Haar redden, en het Gift, door braken, 't Lijf uytstiften⁷⁸

In dit citaat wordt (indirect) verwezen naar de politiek van Johan de Witt en wordt geïnsinueerd dat hij heult met Frankrijk, de vijand van Holland, en zo de Republiek ten onder probeert te brengen. De politiek van De Witt wordt hier voorgesteld als een soort gif dat je lijf ziek maakt en dat je dus beter kan uitbraken. De ware leider, de Prins van Oranje, is wél goed voor de Nederlanders.

Een thema dat ook opvalt in de pamfletten over de De Witten, is het thema van de bril. Meijer Drees heeft in *Het lange leven van het pamflet* dit thema al opgemerkt bij pamfletten uit 1672 en plaatst dit in een traditie van optische metaforiek in pamfletten uit omstreeks 1600 tot 1750.⁷⁹ Hoewel het gebruik van brilmetaforen dus niet nieuw was in 1672, merkt Meijer Drees wel op dat de pamfletten uit het Rampjaar 'de lichtvoetigste brilpamfletten' zijn.⁸⁰ Pamfletten die ingaan op dit thema zijn bijvoorbeeld de pamfletten *Brillen voor allerhande Gesichten* (pflt 10328), *Brillerus Sondags-Praetje* (pflt 10490), *Oprechte vermeerderde brillen voor alderhande gesichten* (pflt 10488) en *Trits van verstanden. Pen en inkt. Brillaris en Pasquillus met zijn oude profecyen* (pflt 10375).

Het eerste pamflet, *Brillen voor allerhande Gesichten*, is een pamflet waarin een dialoog plaatsvindt tussen Brilleman, die brillen verkoopt, en drie burgers. De brillen weergeven bepaalde visies op de contemporaine toestand van de Republiek. Bij de beschrijving van de verschillende soorten brillen die hij aanbiedt, wordt kritiek geuit op diverse regenten en in het bijzonder op Johan en Cornelis de Witt. In een komisch versje hekelt Brilleman de De Witten: 'Twee Broeders sogen eer, een schrale Wolve-speen. / Twee Wolven sogen nu aan Hollandts Burger-borsten / Soo fel, dat 't beurse-vel slap hing om 't pot-gelt heen. / God gunn' hun Ninus dronk, die na ons heres-bloedt dorsten.' De 'Broeders' zijn hier Johan en Cornelis de Witt, die samen zouden werken met de Fransen en dus 'sogen' op de 'schrale Wolve-speen', die op hun beurt de Republiek metaforisch helemaal leegzuigen door grote delen te overheersen, ten koste van de Nederlanders.

Een ander thema dat veel gebruikt wordt bij de pamfletten die over de gebroeders De

⁷⁸ Pflt 10613, p. 2

⁷⁹ Meijer Drees 2006, p. 129

⁸⁰ Meijer Drees 2006, p. 136

Witt gaan, is het thema van het hiernamaals. De al eerder besproken vorm van een fictieve reis door het hiernamaals sluit aan bij dit thema. Bij veel pamfletten speelt de thematiek van de hel een rol door de broers te beledigen in bewoordingen die met de hel te maken hebben, de broers te situeren in de onderwereld zelf, de dood van de broers op een of andere manier te beschrijven of ze in een pamflet te laten optreden als geesten. Dit thema wordt nu niet gedetailleerd besproken, maar in de uitvoerige analyse van hoofdstuk 3.

2.4.3 Intertekstuele verwijzingen

Niet alleen de verschillende thema's zijn opvallend als het gaat om inhoudelijke aspecten van de hier geanalyseerde pamfletten. In sommige pamfletten blijkt namelijk sprake te zijn van intertekstuele verwijzingen naar andere pamfletten. Door middel van deze referenties kan het netwerk van pamfletten uit 1672 redelijk in kaart worden gebracht. Zo wordt bij verschillende pamfletten waarin Johan of Cornelis genoemd worden gereageerd op een eerder gepubliceerd pamflet. Het kan hierbij gaan om directe reacties op brieven die daarna als pamflet gepubliceerd zijn, maar die niet per se met het doel om als pamflet verspreid te worden en daarmee mensen te overtuigen geschreven zijn. Een voorbeeld hiervan is het antwoord van de Prins van Oranje op een briefpamflet van Johan de Witt: *Antwoord van zijn hoogheyt de heer prince van Oranje in dato den 22. Iuly 167. op de missive van de heer Iohan de Wit, aengaende de pasquillen op sijn persoon ende devoir ontrent de legers van den staet* (pflt 10164).

Ook kan er sprake zijn van een pamflet waarin een reactie wordt gegeven op een ander opiniërend pamflet. Het kan zijn dat er dan juist een volledig afwijkende mening wordt verkondigd of het pamflet een soort aanvulling vormt op het eerste. Een voorbeeld van een pamflet dat een negatieve reactie vormt op een ander pamflet is *Het onbevleekte |wit, of het doel van Hollandts ware intrest. Tegens zeecker libel genaemt Consideratien over den tegenwoordigen toestandt van ons lieve vaderlandt* (pflt 10231) dat positief is over de broeders De Witt en hun politiek en waarbij de titel al duidelijk maakt dat het een reactie is op *Verscheyde |consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant* (pflt 10224), dat juist negatief is over de De Witten.

Een ander voorbeeld van pamfletten die reageren op elkaar, zijn de pamfletten uit de *Echo*-reeks. Dit begint met het pamflet *Echo* (pflt 10356), waarop gereageerd wordt door *Den Tweeden Echo* (pflt 10357). Beide pamfletten worden vervolgens opgevolgd door *Antwoord van den leeuw aen d'echo* (pflt 10358), waarna het pamflet *Echôs echo* (pflt 10358a) volgt.

De eerste drie pamfletten komen inhoudelijk in grote lijnen met elkaar overeen: het gaat om een opiniërende tekst die negatief is over de contemporaine regenten en dan vooral over Johan en Cornelis de Witt. Het vierde pamflet, *Echôs echo*, wordt echter kritiek geuit op de eerste drie pamfletten en hun kwaadsprekerij over de regenten. Opvallend bij deze pamfletten is dat de pamflettisten niet alleen inhoudelijk, maar ook door middel van de vorm van de pamfletten op elkaar reageren. Zo zijn alle vier de pamfletten gedichten die met een zelfde of vergelijkbaar lettertype opgemaakt zijn. Daarbij wordt telkens in de titel het woord ‘echo’ gebruikt, om aan te geven dat het een reactie is op de eerste *Echo*. Het tweede pamflet reageert daarbij op de eerste *Echo* door woorden en zinsdelen letterlijk over te nemen.

Vergelijkbaar met de reeks *Echo*-pamfletten, zijn de *Trits van verstanden*, waarvan drie delen verschenen zijn in aparte pamfletten. In *Trits van verstanden* (pflt 10375), *d’Orangie Vlagge op den Haegschen Tooren: of den tweeden trits van verstanden* (pflt 10624) en *Niet goet Frans, maar goet Prins, of den Derden Trits van Verstanden* (pflt 10626) vindt er een samenspraak plaats tussen de personages Pen en inkt, Brillarus en Pasquillus (ook wel Boekaris genoemd). In de drie pamfletten verkoopt Pen en inkt verschillende pennen, Brillarus verschillende brillen en Pasquillus verschillende geschriften. De verkoopwaar wordt in deze pamfletten ingezet om verscheidene visies op de contemporaine toestand van de Republiek te verwoorden. De drie pamfletten vormen niet alleen een reactie op elkaar, maar gaan ook telkens uitgebreid in op verschillende andere pamfletten die in 1672 in de Republiek verschenen zijn. De personages bespreken de contemporaine politiek, waarbij Johan en Cornelis de Witt regelmatig uitgebreid op een negatieve manier ter sprake komen, vaak door andere pamfletten aan te halen die gaan over de broers. Zo bespreken de personages in de derde *Trits van verstanden* het pamflet *De hel in roeren* (pflt 10415). Wanneer de Boekaris het pamflet aanbiedt als ‘wat geestigs’, bespreken Brillarus en Pen en Inkt de inhoud van het pamflet.⁸¹ Pen en inkt noemt dit pamflet ‘in de Secretary van den Duyvel geschreven: met een Pen uyt Lucifers koker, en met Acheronsen Inkt: hy leyde de lesers al lacchende ter hellen.’⁸² Ze vinden het pamflet goddeloos, omdat gespot wordt met hemel en hel. Dat Johan en Cornelis in *De hel in roeren* belachelijk worden gemaakt, maakt geen deel uit van de discussie tussen de personages. Dat maakt het nog waarschijnlijker dat deze pamfletten anti-De Witt zijn.

Het letterlijk verwijzen naar andere pamfletten gebeurt in meerdere pamfletten dan alleen in de drie *Trits van verstanden*. Zo verwijst een aantal pamfletten in zijn tekst naar

⁸¹ Pflt 10626, p. 3

⁸² Pflt 10626, p. 3

eerder uitgegeven pamfletten, omdat hij het met een pamflet eens of oneens zijn, door de titels van deze pamfletten te noemen en soms dieper in te gaan op de inhoud. In *Verscheyde |aenmerkingen op eenige saken onlangs voorgevallen: als de doodt van C. en J. de Wit, 't veranderen der magistrature; en specialijck 'tgene voor Woerden en Naerden gepasseert is* (pflt 10412) vindt een samenspraak plaats tussen Pieter en Ian, die de moord op Johan en Cornelis bespreken en in hun gesprek andere pamfletten die ze gelezen hebben noemen, zoals 'Legerpraatje' en 'Venesoentje'. Deze twee pamfletten worden in diverse pamfletten genoemd, omdat ze allebei een positieve visie over Johan en Cornelis de Witt uitdragen. Waarschijnlijk wordt hier met 'Legerpraatje' het pamflet *Leger-praetje, |tusschen ses persoonen [...] over den toestant van ons ruyters en soldaten* (pflt 10603) bedoeld. De verwijzing van 'Venesoentje' is echter minder duidelijk, aangezien er veel pamfletten zijn die 'venezoen' of 'venesoen' in de titel hebben. Wanneer de spelling 'venesoen' aangehouden wordt, zou het waarschijnlijk zijn dat hier verwezen wordt naar *Een varsche saus, op de oubacke Engelsche venesoen, in Hollandt opgedischt* (pflt 10617). Inhoudelijk gezien lijkt het echter waarschijnlijker dat hier verwezen wordt naar *Oprechte Hollandtse venezoen, met een witte saus, gebaken in den Haag* (pflt 10611), omdat dit pamflet de De Witten en hun politiek prijst en een positief beeld van hen geeft. Of in het eerstgenoemde pamflet echt verwezen wordt naar deze twee pamfletten kunnen we echter niet zeker weten. Er kan hier immers ook verwezen worden naar pamfletten die niet opgenomen zijn in de database van TEMPO. Ondanks het feit dat het niet honderd procent zeker is of in het pamflet verwezen wordt naar deze twee specifieke pamfletten, is het wel waarschijnlijk dat in ieder geval naar vergelijkbare pamfletten verwezen wordt.

2.4.4 Vergelijkingen

Een andere interessante waarneming die betrekking heeft op de inhoud van de pamfletten, is dat Johan en soms ook Cornelis af en toe vergeleken wordt met een ander bekend historisch figuur. Zo wordt Johan de Witt in een paar pamfletten vergeleken met Johan van Oldenbarnevelt, die ook Raadpensionaris van de Republiek is geweest en door Maurits van Oranje als verrader veroordeeld en in 1619 onthoofd werd. Één van de pamfletten waarin Johan de Witt met Oldenbarnevelt vergeleken wordt, is *tLeven en bedrijf van mr. Jan van Oldenbarnevelt, nagevolgt van mr. Jan de Wit* (pflt 10433). De auteur vergelijkt de twee Johans door duidelijk te maken dat hij ze allebei verafschuwt en het niet eens is met hun

politiek: ‘De geest van Barnevelt, ’s Landsvyant, aartsverrader. / Herlevende in de Wit, vervloekt van het gemeen, / [...] Twee vyanden van Staat, (maar ider op zijn beurt:) / Om Kerk en Vaderlandt meijn-eedicht te verraden’⁸³

In *Jan de With vergeleken met Julius Caesar* (pflt 10425) wordt – zoals de naam al doet vermoeden – een vergelijking gemaakt tussen Johan de Witt en Julius Caesar: ‘Welke bewezen word een Rijcks-geweldenaer geweest te zijn: ende even als Jan de With omgebracht is.’⁸⁴ Johan wordt, net als Caesar, voorgesteld als tiran: ‘en zoo als men sagh besproeyen / Der Roomscher Vad’ren Tent, / Soo vloeyt Tyrannen bloet by ’t Hof in ’s Gravenhage.’⁸⁵

Ten slotte worden zowel Johan als Cornelis vergeleken met de markies van Ancre in *Den bedrogen Engelsman met de handen in ’t hair. Oft ’s samenspraeck tussen drie personen* (pflt 10480). Na een samenspraak tussen een Fransman, Engelsman en Hollander heeft de auteur een lijst gemaakt van 21 punten waarin Johan en Cornelis de Witt vergeleken kunnen worden met de ‘Marquis d’Ancre’, oftewel ‘Conchino Conchiny’, die eerste minister was onder het bewind van Lodewijk XIII van Frankrijk.⁸⁶ Uit de vergelijking wordt duidelijk dat de auteur een negatieve mening had ten opzichte van de drie mannen.

⁸³ Pflt 10433, p. 2

⁸⁴ Pflt 10425, p. 1

⁸⁵ Pflt 10425, p. 2

⁸⁶ Vgl. Encyclopaedia Britannica 2017: <https://www.britannica.com/biography/Concino-Concini-Marquis-dAncre>

3. De Witten en het hiernamaals

In dit hoofdstuk zullen de pamfletten over Johan en Cornelis de Witt uit 1672 waarin de thematiek van het hiernamaals een rol speelt geanalyseerd worden. Hierbij zal gekeken worden op welke manier de thematiek van het hiernamaals ingezet wordt in de pamfletten en welke rol satire hierbij speelt, door de humoristische procedés die gebruikt worden in de pamfletten te beschrijven.

3.1 Een categorisering

Van de 155 pamfletten over de gebroeders De Witt is er een aantal pamfletten in verband te brengen met de thematiek van het hiernamaals. Als gekeken wordt naar het gebruik van thematiek in de pamfletten over Johan en Cornelis, blijken de pamfletten waarin het thema hiernamaals ingezet wordt de grootste groep te vormen. In 25 pamfletten binnen mijn corpus wordt deze thematiek gebruikt. Hierbij moet worden opgemerkt dat het goed mogelijk is dat het hiernamaals in meer pamfletten over Johan en Cornelis een rol speelt, aangezien dubbele pamfletten of meerdere drukken zijn weggelaten en het niet uit te sluiten is dat er verwijzingen over het hoofd zijn gezien. Ook zijn de pamfletten waarin de verwijzingen naar het hiernamaals te onduidelijk of te minimaal waren om uitgebreid te onderzoeken niet toegevoegd aan dit corpus. Daarbij is in dit onderzoek alleen gekeken naar het thema van het hiernamaals binnen de selectie van pamfletten over de gebroeders De Witt. In alle andere pamfletten, die niet verwijzen naar de broers, kan er ook sprake zijn van verwijzingen naar het hiernamaals, maar die zijn in dit onderzoek dus buiten beschouwing gelaten.

De 25 pamfletten die geselecteerd zijn kunnen ingedeeld worden in verschillende categorieën, afhankelijk van de manier waarop ze verwijzen naar het hiernamaals. Er is hier een onderscheid gemaakt tussen pamfletten met verwijzingen naar het hiernamaals op woordniveau (1), pamfletten met een verhaal gesitueerd in het hiernamaals (2) en pamfletten waarin Johan of Cornelis optreden als personages van geesten (3).

Waar de connectie met het hiernamaals bij de eerste twee categorieën voor zich spreekt, is dat bij de derde categorie wellicht niet het geval. Bij het bestuderen van de pamfletten waarin verwezen wordt naar de gebroeders De Witt, waren er opvallend veel pamfletten waarin de broers als geesten worden opgevoerd. Aangezien geesten veelal gezien worden als schimmen die wonen in het hiernamaals en af en toe de kans hebben om te

verschijnen in de aardse wereld, hebben ze mijns inziens alles te maken met het hiernamaals. Hoewel de geesten in de meeste pamfletten geen informatie geven over waar ze vandaan komen, gebeurt dat in sommige pamfletten wel. Dan wordt bijvoorbeeld expliciet verwezen naar de hel, waar ze naar terugkeren (zoals in pfl 10465). Op die manier speelt het hiernamaals in deze pamfletten direct, maar in andere pamfletten indirect een rol en is er diensgevolge voor gekozen om de pamfletten waarin de broers optreden als geesten toe te voegen aan het corpus.

Ook moet bij de indeling van de pamfletten rekening worden gehouden met het gegeven dat de pamfletten niet uitsluitend bij één van de drie categorieën horen. Een pamflet kan vaak bij meer dan één categorie worden ingedeeld, waardoor de categorieën elkaar overlappen. Zo kan een pamflet zowel verwijzingen op woordniveau hebben, als weergegeven worden in een setting van het hiernamaals. Voor dit onderzoek is echter gekeken welke soort verwijzing naar het hiernamaals in het pamflet als overheersend gezien kan worden en is op basis daarvan een indeling gemaakt. Over het algemeen was bij de 25 pamfletten goed vast te stellen welke soort verwijzing per pamflet het duidelijkst naar voren komt. De drie categorieën zullen besproken worden aan de hand van een uitgebreide analyse van de pamfletten en de rol die het thema van het hiernamaals daarin speelt. De 25 pamfletten zijn in bijlage 2 per categorie te vinden met per tabel de relevante gegevens voor ieder pamflet beschreven.

3.2 Verwijzingen naar het hiernamaals op woordniveau

Bij een groot aantal pamfletten die gaan over de broers wordt naar het hiernamaals verwezen op woordniveau. Deze pamfletten gaan meestal niet inhoudelijk in op de thematiek van het hiernamaals, maar zijn te koppelen aan dit thema door het gebruik van woorden die behoren tot het woordveld van de hel. De thematiek van de hel wordt ingezet door middel van verwijzingen op woordniveau, zonder dat het thema van de hel inhoudelijk uitgewerkt is in de tekst. Van het corpus van 25 pamfletten is er bij 13 pamfletten hoofdzakelijk sprake van verwijzingen op woordniveau. In deze pamfletten wordt de kwestie van Johan en Cornelis veelal besproken en wordt een negatieve of positieve mening geuit ten opzichte van de broers. Meestal gaat het hierbij om een verwijzing naar de broers als duivels. Door ze als ‘Witte Duivels’ te bestempelen, worden zij vergeleken met het slechtste en kwaadaardigste wezen van de (onder)wereld: de duivel. De verwijzingen naar het hiernamaals zijn dan ook meestal

negatief ten opzichte van de broers. Bij veel van deze pamfletten is de verwijzing naar het hiernamaals echter zeer minimaal. In 8 pamfletten wordt er slechts een enkele keer verwezen en vindt er verder in het pamflet geen referentie aan het hiernamaals plaats. Deze pamfletten zullen kort besproken worden in de volgende alinea's, waarna de andere pamfletten uit deze categorie uitgebreider apart geanalyseerd zullen worden.

3.2.1 Verwijzingen op kleine schaal

In *Appendix, ofte staert van den grooten en witten duyvel* (pflt 10324) is een verwijzing naar de hel in de bewoording van de duivel in de titel te vinden. Dit pamflet gaat over de verschillende verraders van de Republiek, zoals Pieter de Groot, die tijdens het bewind van De Witt eerst pensionaris van Amsterdam en later van Rotterdam was. Ook Johan en Cornelis worden genoemd. Er volgt een opsomming van de wandaden van de broers, maar verder wordt er nergens naar één van de broers als duivel of iets dergelijks verwezen. Pas in de allerlaatste regel wordt nog een keer verwezen: 'Dien GROOTEN en WITTEN DUYVEL scheen onvolmaect, moeste noch een Langen ende Ruwen Staert hebben.'⁸⁷ De auteur verwijst hier naar de duivel in de vorm van de personen Pieter de Groot, Johan en Cornelis de Witt. Daarbij speelt hij met metaforiek, door aan de staart van de duivel te refereren, waarmee hij ook lijkt te bedoelen dat het verhaal van De Groot en De Witt een staartje krijgt. Dat lijkt een verwijzing naar het lot van deze personen: ze zullen nog wel krijgen wat ze verdienen. Daarmee uit de auteur middels een metafoor kritiek op Johan en Cornelis.

Ook in *Den grooten en witten duyvel* (pflt 10320), *Deductie van den teghenwoordigen toestant van dit Nederlandt* (pflt 10383), *Den gevluchten uyl, of Rasenden Twentschen duyvel* (pflt 10467) en *Den oprechten patriot* (pflt 10497) wordt ingegaan op de thematiek van de hel door de broers te koppelen aan de duivel middels het gebruik van 'witte duyvel'. Tevens worden de broers in *Hamans Galg* (pflt 10407) op een negatieve manier beschreven door het gebruik van de bewoording 'duivel': 'So sterft de Wit en Put, ten proye van't gemeen; / 't Zijn Duyvels Martelaers, sy beyde met hun twee'n.'⁸⁸ Een vergelijkbare verwijzing vindt plaats in *Op d'afbeeldinge van Kornelis de Wit* (pflt 10371), waarin een afbeelding en een gedicht te vinden is: 'Die 't weesen van een Dief, een Schelm [boosdoener], een Land verraader, / En Princen moordenaar wil zien in volle standt, / Die koom, met zijn gezicht dit duivels Beeld wat naader, / En zie vry door het vlees tot in zijn ingewandt.'⁸⁹ In voorgaande pamfletten

⁸⁷ Pflt 10324, p. 7

⁸⁸ Pflt 10407, p. 5

⁸⁹ Pflt 10371, p. 1

wordt dus telkens gebruik gemaakt van een vergelijking met de duivel, wat als humoristisch procedé genoemd kan worden, waarmee kritiek geuit wordt op de broers.

Ten slotte bevat de al in hoofdstuk 2 aangehaalde *Trits van verstanden* (pflt 10375) ook verwijzingen binnen de thematiek van het hiernamaals. Het personage Pen en inkt verkoopt in dit pamflet verschillende pennen, die metaforisch ingezet worden door de auteur om een opinie te weergeven over de contemporaine toestand van de Republiek. Zo verkoopt hij ‘een Engele-pen’, maar ook ‘Duivels-pennen’, die ‘de moode en in ’t gebruik’ zijn.⁹⁰ Daarbij stelt hij dat ‘Die hier de waerheit zoekt, is vry wat ver verdooft, / Want dat een Duivels Pen, gespist op eer te rooven, / En lastren waerheit melt, heeft niemant te gelooven.’⁹¹ De duivelse pennen worden gekoppeld aan het Eeuwig Edict, waardoor kritiek geleverd wordt op De Witt: ‘Dit zijn de Pennen der Grachen om ’t Volk te bedwingen en met Vorsten te lachen [...] / Met zulke Pennen schrijftmen eewige Edicten’.⁹² Door duivelse pennen te koppelen aan in ieder geval Johan de Witt, wordt een negatieve opinie ten opzichte van hem weergegeven. In dit pamflet wordt dus niet alleen gebruik gemaakt van humoristische vergelijkingen, maar ook van het humoristisch procedé metaforiek, om een negatief beeld te schetsen van (in ieder geval) Johan de Witt.

In alle pamfletten waarin slechts minimaal verwezen wordt naar de broers en het hiernamaals, is die verwijzing negatief ten opzichte van de De Witten en middels het woord ‘duivel’. Deze pamfletten zijn allemaal bekritiserend ten opzichte van de broers en hun daden van de afgelopen jaren. Die kritiek uiten de auteurs in de vorm van een gedicht of een betoog in proza, waarin de broers uitgescholden en hun fouten opgenoemd worden. De thematiek van de hel wordt, hoewel in beperkte mate, ingezet om kritiek te uiten op de broers en hun politiek, door de humoristische procedés vergelijkingen en metaforen te gebruiken.

3.2.2 Verwijzingen op grote schaal

In de vijf andere pamfletten die behoren tot de categorie verwijzingen op woordniveau, spelen de referenties aan het hiernamaals een grotere rol. Deze pamfletten zullen in de volgende paragraaf uitgebreider per pamflet besproken worden.

⁹⁰ Pflt 10375, p. 2

⁹¹ Pflt 10375, p. 2

⁹² Pflt 10375, p. 3

Aenspraek aen den gestrengen heer Cornelis de Wit

In dit pamflet (pflt 10487) wordt Cornelis in dichtvorm aangesproken terwijl hij in zijn gevangenis zit: ‘Wel Noompje, hey hoe ist mijn maet? / wat! sien ick u in desen staet?’⁹³ Spottend bekritiseert de verteller op een geveinsde verontwaardigde wijze Cornelis en zijn daden: ‘Een Man van zulken goet Beleydt, / (Holla, zoo met’k meen Nijdigheyt,)’⁹⁴ Hier gebruikt de auteur het humoristische procedé ironie om Cornelis de Witt te bespotten. Hij bedoelt immers niet dat Cornelis een ‘goed beleid’ voerde, maar juist het omgekeerde. Daarbij bestaat de helft van dit gedicht uit duidelijke verwijzingen naar de hel:

Maer Heer Kornelis, hoord een woort
Wanneer gy komt aen Charons boort
(Die u voorzeker sal onthalen
Met groote vreugdt, en nederdalen
Tot in de Zael van Plutoos Huys,
By het onzalige Gespuys)
So vraegt hem, of hy niet voor wis
Weet waer de Groot en Mombas is,
Op dat hy die ook, tot zijn Buyt,
Mag overvoeren in zijn Schuyt,
Met uwen Broeder Ian de Wit,
Dat die aen’t stier van’t Schuytje sit,
Op dat hy’t stiere daer’t behoort,
Voor wind en stroom in d’Helse poort
Soo meugt gy daer onder uw Vieren,
Het duyst’re Rijck eeuwig bestieren,
Als gy ons Landt, tot uw gewin,
te stieren plagt naer uwen zin.⁹⁵

Hierin wordt verwezen naar Charon, een figuur uit de Griekse mythologie die mensen die gestorven waren met een boot naar het onderaardse dodenrijk bracht.⁹⁶ In de Griekse mythologie bestond er nog geen onderscheid tussen hemel en hel, maar de vroegmoderne hel was ook onderaards, waardoor de boottocht van Charon naar het dodenrijk gelijkgesteld kan

⁹³ Pflt 10487, p. 10

⁹⁴ Pflt 10487, p. 10

⁹⁵ Pflt 10487, p. 10

⁹⁶ Bartelink 1969, p. 77

worden aan de boottocht van Charon naar de hel. Dat wordt bevestigd doordat de boot van Charon Cornelis tot ‘in de Zael van Plutoos Huys’ zou vervoeren, waar ‘het onzalige Gespuys’ is. Pluto is namelijk volgens de Romeinse mythologie de god van de onderwereld, die vooral door het christendom een negatieve connotatie kreeg vanwege het gelijkstellen van de god aan de duivel.⁹⁷

Door middel van verwijzingen naar de Griekse en Romeinse mythologie van het hiernamaals wordt in dit gedicht gesuggereerd dat Cornelis in de hel terecht zal komen vanwege alle zonden die hij begaan heeft. De auteur betreft hierbij niet alleen Cornelis, maar ook Mombas, De Groot en Jan de Witt en spreekt de wens uit dat zij eeuwig zullen lijden in de hel, omdat ze de Republiek de ondergang in hebben geholpen voor hun eigen gewin. Er wordt hier op een scherpe wijze kritiek geuit op de vier bestuurders. De verteller verzoekt Cornelis om wanneer hij de hel betreedt, Charon te vragen naar De Groot en Mombas. Die vraag is retorisch, de auteur verwacht immers geen antwoord op die vraag. De verteller stelt het humoristisch procedé van een retorische vraag voor aan Cornelis, om zo zijn eigen mening duidelijk te maken. Hij bedoelt hier immers mee dat hij hoopt dat zowel Cornelis, als De Groot en Mombas in de hel belanden om te boeten voor hun zonden.

Dat spottende karakter komt ook terug in de verwijzingen naar Johan de Witt: ‘Met uwen Broeder Ian de Wit, / Dat die aen’t stier van’t Schuytje sit, / Op dat hy’t stiere daer’t behoort, / Voor wind en stroom in d’Helse poort.’ Hier plaatst de verteller Johan aan het stuur van het bootje dat leidt naar de hel en zegt dat hij daar behoort te zitten. Door de slechte manier waarop Johan de Republiek bestuurd heeft, moet hij volgens de auteur nu de boot van de hel besturen of zelfs de hel zelf. Hier wordt de metafoor van het besturen van de boot gebruikt om op een spottende wijze kritiek te uiten op Johan de Witt. In dit pamflet worden dus enkele humoristische procedés gebruikt, zoals ironie en metaforiek, om een negatieve opinie over Cornelis en Johan te verwoorden.

De Haeghse anatomie, door mr. Borrebagh.

Dit pamflet (pflt 10403) bestaat uit een samenspraak tussen een Amsterdamse Beelthouwer, een Haeghse slachter en een slager, die bij het bespreken van het ambt van slachten uitkomen bij de dood van de broers De Witt: ‘slachten, / Daer is nu by de winst, groot aensien uyt te wachten, / ’t Is nouw een Batavier, die ’t meeste slachten kan / Men draeght het vlees te koop

⁹⁷ Bartelink 1969, p. 194

van Witte, Kees en Jan.⁹⁸ Daarbij valt de naam van mr. Borrebagh, die de broers volgens de slager terecht geslacht heeft. Hiermee wordt verwezen naar Adolf Borrebach, één van de mannen die op 21 juni een moordaanslag op Johan de Witt had gepleegd.⁹⁹ Slachten is per definitie het afmaken van dieren, maar hier wordt dit woord gebruikt in de context van het afmaken van Johan en Cornelis. Er wordt hier gebruik gemaakt van een vergelijking tussen de broers en dieren om kritiek uit te oefenen op de De Witten. In dit geval is het humoristisch procedé van een vergelijking beledigend bedoeld: de broers waren zo beestachtig dat ze ook als beesten gedood moesten worden.

De moord op de broers wordt in dit pamflet uitgebreid beschreven door de slager. Vervolgens worden Johan en Cornelis vergeleken met Arminius. Daarmee wordt verwezen naar de theoloog Jacobus Arminius, die begin zeventiende eeuw de bekende discussie tussen de contraremonstranten (aanhangers van Arminius) en de remonstranten (aanhangers van Franciscus Gomarus) begon. Arminius wordt ook veel in verband gebracht met Johan van Oldenbarnevelt, die, net als Johan de Witt, raadpensionaris was en de discussie van Arminius en Gomarus voortzette met Maurits van Oranje, die destijds Prins van Oranje was. De vergelijking is hier evident, aangezien het bij de kwestie van het Rampjaar weer gaat om twee partijen, met aan de ene kant een raadpensionaris (Johan de Witt) en aan de andere kant een Prins van Oranje (Willem III). De Beelthouwer gebruikt deze vergelijking om een grafschrift aan de De Witten en Arminius op te zeggen: ‘Ick leefde noch in eer, of lagh geheel in ’t sandt, / Vondt ruste in de rust, daer ick in huylt en kleeren, / Nu als verrader swerf, door het verraden landt.’¹⁰⁰ Hiermee suggereert de Beelthouwer dat zowel De Witten, als Arminius in de hel beland zijn vanwege hun verraad. Op die manier geeft de auteur een negatieve opinie over Johan en Cornelis weer met behulp van verwijzingen naar de hel. Hoewel er in dit pamflet weinig humoristische procedés ingezet worden, worden de broers hier wel op een kritische wijze bespot.

De vast-gekuypte Loevesteynsche ton aen duygen.

In pamflet 10430 wordt een beschrijving gegeven van de gebeurtenissen van de afgelopen jaren, met in de hoofdrollen Johan en Cornelis de Witt. In het gehele verhaal wordt gesproken van een berg, die metaforisch gebruikt wordt: ‘derhalven de Princen staende op den top van

⁹⁸ Pflt 10403, p. 2

⁹⁹ Vgl. Biografisch woordenboek der Nederlanden. Deel 2 1854:
http://www.dbnl.org/tekst/aa_001biog02_01/aa_001biog02_01_1312.php

¹⁰⁰ Pflt 10403, p. 4

desen bouwvalligen Bergh, storten van boven nederwaerts, sonder nochtans in haer harssens pan te kunnen smeeden dan se noch gevallen waren.¹⁰¹ De berg kan gezien worden als metafoor voor de macht van de prinsen, met wie Johan en Cornelis bedoeld worden. Zij werden door de jaren heen steeds machtiger en wisten de Prins van Oranje lange tijd buiten spel te zetten, tot deze terugkwam en zij in één jaar al hun macht en hun levens verloren. Bij deze metafoor wordt de lezer gewaarschuwd voor de gevolgen van het beklimmen van die berg door middel van ‘Duyvels listen’, omdat diegenen zomaar ‘plomp verlooren in den Afgront’ zouden kunnen storten.¹⁰² Hierbij wordt de metafoor gekoppeld aan het thema van de hel, door te verwijzen naar de invloed van de duivel op de daden van Johan en Cornelis. Het koppelen van de metaforische berg aan de duivel vindt nog een aantal keer plaats: ‘maer de Satan, die sijn [Cornelis] hoog verheven ghedachten kon, had hem beloofd, neffens sijn Broeder, op den top van Loevesteyn te brengen daer nooyt van haer factie geweest waren, derhalven streckte sijn geest geduerigh na noch hooger gesagh.’¹⁰³

Behalve bij de metafoor van de berg, worden de verwijzingen naar de hel ook gebruikt bij het beschrijven van de wandaden van Johan en Cornelis en de negatieve invloed van deze daden op de Republiek. Bij de beschrijving van één van de Engelse zeeoorlogen wordt een gevolg van de beslissingen van Cornelis als volgt beschreven: ‘en dus quamen weer ter slaght-banck, daar door ’t schrickelijke moorden, en ’t vreeselijck gekrijt, der half levenloose menschen en helsche donder-poeder, den Hemel scheen te ontsetten, en de Aerde te dreunen en te daveren.’¹⁰⁴ Hier wordt de thematiek van het hiernamaals gebruikt met het humoristisch procedé overdrijving. De daden van Cornelis worden immers voorgesteld als daden die zo vreselijk waren, dat de hemel ontzet was en de aarde dreunde.

Het Rampjaar wordt daarbij weergegeven als een direct gevolg van de straf van God voor de zonden van de Nederlanders en in het bijzonder de zonden van regenten als Johan en Cornelis. De bloeiperiode van de Republiek (in de tijd van de Gouden Eeuw) wordt vergeleken met de hemel, terwijl de ondergang van de Republiek vergeleken wordt met het vallen uit de hemel. Met deze uitspraak wordt verwezen naar de hemel-val van Lucifer, die volgens het verhaal de hemel uit werd geschopt, omdat hij tegen God inging. Zo worden de tegenstellingen van God en Lucifer, goed en kwaad, en hemel en hel gekoppeld aan de Republiek met de Prins van Oranje aan de goede en de verraderlijke regenten aan de kwade

¹⁰¹ Pflt 10430, p. 14

¹⁰² Pflt 10430, p. 2

¹⁰³ Pflt 10430, p. 7

¹⁰⁴ Pflt 10430, p. 6

kant. Op die manier wordt een vergelijking gemaakt tussen de landverraders en de hel.

De tegenstelling tussen goed en kwaad komt letterlijk tot uiting in een gedicht dat weergegeven wordt in het pamflet: ‘Godt sal zijn *lievelinghs* niet tot in eeuwigheden / Door *Satans tyranny* in *gramschap* doen verslaen, / Het *vals bedrogh* zijn pael, hoe ver *hy* ’t sal betreden, / Staet vast, en naerder niet, moet *by* gemuylbant staen.’¹⁰⁵ De lieveling van God kan hier geduid worden als de inwoners van de Republiek (die geen landverraders zijn), terwijl met Satans tirannie verwezen wordt naar het bestuur onder het mom van de Ware Vrijheid. De thematiek van de hel wordt hier samen met een vergelijking gebruikt. Een humoristisch procedé wordt dus gekoppeld aan de thematiek van het hiernamaals om kritiek te uiten op Johan en Cornelis de Witt en hun Ware Vrijheid, die volgens dit pamflet de ondergang van de Republiek veroorzaakt hebben.

De laster-kladde der landverraderie op de heeren magistraten uytgeworpen, afgekeert en neergetreden

Pamflet 10453 bestaat uit twee delen die allebei geschreven zijn door Joachim Oudaen. Bovengenoemde *Laster-kladde* is het eerste deel, dat geschreven is op 18 augustus, dus een paar dagen vóór de moord op de broers. Het tweede deel is later geschreven, namelijk na de broedermoord. In het eerste deel van dit pamflet wordt in dichtvorm een betoog gehouden over de goedheid van de De Witten. In het eerste gedicht vergelijkt de auteur Johan en Cornelis met grootse regenten uit het verleden, maar hij merkt daarbij op dat zij niet als zodanig gezien worden door het volk, dat de broers uiterst ondankbaar behandelt. Hier worden de woedende burgers spottend vergeleken met dolle honden:

Waar toe een leugen-geest uyt d’afgrond opgezonden,
Als met een jacht-gespan van doggen en van honden,
Hen aanbast, schendt, en byt, van last’reu schor en heesch:
Des poogt de Razerny de tanden in hun vleesch,
De klauwen in hun bloedt te setten, en te verven,
Hun hert, indienze kost, te kappen en te kerven.¹⁰⁶

Het gebruik van het humoristisch procedé vergelijking – die hier gemaakt wordt van de moordlustige burgers met dolle honden – is opvallend, aangezien de metafoor van honden ook

¹⁰⁵ Pflit 10430, p. 14

¹⁰⁶ Pflit 10453, p. 3

in andere pamfletten uit 1672 gebruikt wordt om een negatieve opinie te beschrijven. In *De Geest van Jan de Wit, aen den Heer van Bevernigh* (pflt 10415a) wordt, net als in het pamflet van Oudaen, het volk vergeleken met dolle honden. Hier wordt de metafoor van honden dus weer gebruikt om kritiek te uiten op de burgers die Johan en Cornelis gelyocht hebben. Ook in *De Hel in Roeren* (pflt 10415) wordt de metafoor van honden gebruikt om een negatieve opinie te verwoorden. In dit pamflet worden de broers letterlijk honden genoemd, waardoor hier juist kritiek wordt geuit op Johan en Cornelis. Of bepaalde pamfletten expliciet reageren op een ander pamflet door gebruik te maken van deze metaforiek, is moeilijk vast te stellen. Het kan immers ook zo zijn dat vergelijkingen met honden in de Republiek anno 1672 over het algemeen gebruikelijk waren. Daarbij zijn de precieze data van verschijnen van *De Hel in Roeren* en *De Geest van Jan de Wit, aen den Heer van Bevernigh* niet bekend, waardoor het speculeren over welk pamflet een reactie vormt op een ander pamflet ook problematisch is.

Naast de vergelijking van opstandige burgers met dolle honden, wordt de woede van het volk in dit pamflet ook vergeleken met ‘den disch van Molochs-feest-genoten.’¹⁰⁷ De verwijzing naar Moloch is interessant, aangezien dit een afgod uit de Bijbel is, die ook wel bekendstaat als de god van het vuur, aan wie mensen geofferd moesten worden.¹⁰⁸ Moloch is dus een soort kwade god van het vuur, die gevoed wordt door mensen die andere mensen vermoorden. Die beschrijving zou gekoppeld kunnen worden aan de duivel. Het gaat hier immers ook om een soort godheid die altijd omringd is door het vuur (van de hel) en voordeel heeft aan de zonden van mensen (bijvoorbeeld doordat zij andere mensen vermoorden), omdat er zo meer mensen onder zijn gezag komen te staan. De woedende menigte die Johan en Cornelis om het leven bracht, wordt hier voorgesteld als mensen die andere mensen offeren voor de kwade god Moloch. Het humoristisch procedé van vergelijking wordt in dit pamflet meerdere keren ingezet om kritiek te uiten op de burgers die niet rationeel nadachten, maar de broers blind van woede vermoordden.

In dit pamflet vinden er niet alleen impliciete, maar ook expliciete verwijzingen naar de thematiek van de hel plaats. Zo veroordeelt de auteur de burgers die zich tegen de De Witten gekeerd hebben en benadrukt hij de goedheid van Johan en Cornelis:

Waar heeft hun trouw verdient, wat heeft hun Deugd bedreven,
Dat dees bejegening, dat dees onthaling past?
’t Is niet genoeg, dat elck met last’ren jankt, en bast,

¹⁰⁷ Pflt 10453, p. 4

¹⁰⁸ Bartelink 1969, p. 163

En hen bestormen laat van *Duyvelen met staarten*,
(Zoo speelt die Helsche geest zijn spel met blinde kaarten)¹⁰⁹

Hier worden dus niet de broers De Witt, maar de burgers die hen de schuld geven van de ondergang van de Republiek vergeleken met duivels. Hun mening en daden worden voorgesteld als iets wat ingegeven is door de helse duivel zelf. Door deze spottende vergelijkingen met de hel, wordt in dit pamflet kritiek geleverd op degenen die zich tegen de broers gekeerd hebben. De satire is dus niet gericht aan Johan en Cornelis de Witt, maar aan de Nederlandse burgers.

Opvallend in het vorige citaat is de verwijzing naar '*Duyvelen met staarten*'. Oudaen heeft dit zinsdeel gecursiveerd, wat kan duiden op een diepere betekenis. Wellicht zou dit een verwijzing kunnen zijn naar de vele pamfletten waarin de broers uitgemaakt worden voor duivels. Het is ook mogelijk dat dit zinsdeel verwijst naar het eerder besproken pamflet *Appendix, ofte staert van den grooten en witten duyvel* (pfl 10324). Hierin worden de broers immers voorgesteld als duivels met een 'Langen ende Ruwen Staert'.¹¹⁰ Als deze verwijzing bewust gemaakt is, kan dit pamflet een expliciete reactie vormen op *Appendix, ofte staert van den grooten en witten duyvel*. In dat geval zou Oudaen dit pamflet bekritisieren. Hierbij moet opgemerkt worden dat we niet zeker kunnen weten dat Oudaen verwijst naar dit pamflet of naar een ander pamflet. We weten echter wel dat het pamflet van Oudaen een positieve visie over de De Witten uitdraagt, terwijl veel pamfletten vóór zijn pamflet een negatieve visie over de broers weergaven. Het is waarschijnlijk dat Oudaen met zijn pamflet bewust of onbewust reageert op eerdere pamfletten waarin de broers gehekeld worden. Hij laat immers met zijn positieve mening over de broers een tegengeluid horen tegen alle pamfletten die anti-De Witt zijn. Als we de eerder genoemde metafoor van honden die in meerdere pamfletten voorkomt hierbij betrekken, wordt het nog waarschijnlijker dat dit pamflet in interactie gaat met andere pamfletten.

Laster-Kladde der Landverraderie met bloed begoten, met tranen afgewischt

In het tweede deel van pamflet 10453 wordt de moord op de broers in dichtvorm beschreven. De thematiek van het hiernamaals wordt ook hier ingezet om kritiek te leveren op de burgers en om de broers de hemel in te prijzen. Zo wordt de uitbarsting van razernij in de vorm van de

¹⁰⁹ Pfl 10453, p. 4

¹¹⁰ Pfl 10324, p. 7

broedermoord als volgt beschreven: ‘Dat in soo korten stond, die woede niet geblust, / Maar slechts bestulpt, van nieuws stond weer te slaan aan’t razen, / Van meer dan helsch drift, en boosheyd aangeblazen;’¹¹¹ De woede van de burgers wordt beschreven door middel van de humoristische procedés overdrijving en vergelijking. De drang om de broers te vermoorden wordt meer dan hels genoemd, wat impliceert dat deze daad nog kwaadaardiger is dan het kwaadste rijk dat bestaat. De moord wordt middels deze overdrijving en vergelijking duidelijk veroordeeld door de auteur.

Naast het spottend vergelijken van de burgers met de hel en duivel, worden de broers vergeleken met helden binnen de thematiek van de hemel. De auteur laat de geesten van Johan en Cornelis optreden en beschrijft ze vervolgens op een positieve manier: ‘Ziet hen ten oogen uyt, daar sijnze! dats de Geest / Van Heere Ian de Wit, men kent hem aan zijn trede / En d’eedle Helden zwier van zijn geknotte leden,’¹¹² Hij beklagt het lot dat de broers is aangedaan en gebruikt daarbij een verwijzing naar de hemel: ‘Ach! ach! ach! ach! ach! ach! hoe kan het Godt gedoogen! / De Helden heffen noch hun ooge, sonder oogen, / Ten Hemel, als om God te tuygen van hun leet’¹¹³ Ten slotte wenst de pamflettist de broers eeuwige rust toe in de hemel, oftewel ‘in ’t eeuwigh Vaderland.’¹¹⁴

In dit pamflet wordt de thematiek van de hemel dus ingezet om een positieve opinie te uiten over de gebroeders De Witt, terwijl de thematiek van de hel weer gebruikt wordt om een negatieve, kritische opinie te geven, maar nu over de Nederlandse burgers die de broers onrecht hebben aangedaan. Het bekritisieren van deze burgers gebeurt op een spottende wijze, waardoor ook hier gesproken kan worden van een satirische tekst, maar dan ten opzichte van de burgers.

Algemene bevindingen bij pamfletten met verwijzingen op woordniveau

Opvallend bij de pamfletten waarin de thematiek van het hiernamaals ingezet wordt in verwijzingen op woordniveau, is de grote rol van de humoristische procedés vergelijking en metaforiek. Er wordt ook gebruik gemaakt van een aantal andere procedés om een mening te verwoorden of kritiek te uiten, maar deze worden slechts een enkele keer ingezet, terwijl in alle pamfletten gebruik wordt gemaakt van een vergelijking. De vergelijking tussen de broers en de duivel komt vaak voor, veelal door de benaming ‘witte duivels’, vooral in de pamfletten

¹¹¹ Pflt 10453, p. 6

¹¹² Pflt 10453, p. 7

¹¹³ Pflt 10453, p. 9

¹¹⁴ Pflt 10453, p. 11

met minimale verwijzingen op woordniveau. In alle pamfletten met verwijzingen op kleine schaal wordt een negatieve mening over en kritiek op de De Witten geuit, vaak middels een vergelijking. In de pamfletten met verwijzingen op grote schaal spelen de vergelijkingen een grotere rol. Drie van de vijf pamfletten met meerdere verwijzingen in combinatie met de thematiek van het hiernamaals dragen een negatieve mening uit over de broers. In deze pamfletten worden de broers vergeleken met dieren, historische figuren of aspecten uit de thematiek van de hel. De andere twee pamfletten, die geschreven zijn door eenzelfde auteur, weergeven een positieve mening over Johan en Cornelis. Hierin worden niet de broers, maar juist de woedende burgers die de broers lynchten vergeleken met dieren en aspecten uit de hel. Opvallend is dat in alle pamfletten uit de categorie verwijzingen op woordniveau de thematiek van de hel een belangrijke rol speelt bij het beschrijven van een negatieve opinie.

3.3 Gesitueerd in het hiernamaals

Bij vijf pamfletten wordt inhoudelijk in het verhaal ingegaan op het hiernamaals. In die pamfletten speelt het verhaal zich af in de setting van de hel, hemel of het vagevuur. Er kan bijvoorbeeld sprake zijn van een reis door het hiernamaals, zoals in de vroegmoderne tijd erg gebruikelijk was in literatuur, of een verhaal vanuit de hel of een fictief gesprek met de duivel. De verschillende pamfletten die gesitueerd zijn in het hiernamaals zullen in deze paragraaf besproken worden.

De Hel in Roeren, ofte de verslaegentheyd en schrick van de onderaerdsche geesten

In *De Hel in Roeren* (pfl. 10415) wordt al op het titelblad gebruik gemaakt van spot om kritiek te uiten op Johan de Witt. Waar normaal gesproken de werkelijke drukker en plaats van drukken aangegeven staat, is hier gekozen voor een fictieve drukker en plaats: ‘Gedruckt tot Brebeyrel. By Johan Metworst in ’t Slenderhinckes-steegje.’ De naam van Johan wordt hier spottend gebruikt door de toevoeging van ‘Metworst’, wat gelezen kan worden als Johan met worst. De vergelijking tussen Johan de Witt met ‘worst’ kan op zichzelf al als humoristisch procedé worden gezien, maar het gegeven dat worst in de vroegmoderne tijd ook als scheldwoord voor een onbekwaam, waardeloos persoon gebruikt werd, benadrukt het spottende en negatieve karakter hiervan.¹¹⁵

In het pamflet zelf wordt een verhaal geschetst dat gesitueerd is in het hiernamaals en

¹¹⁵ Vgl. WNT: <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M087242&lemma=worst>

begint met Diana en Phoebus. Hierbij wordt weer verwezen naar de Romeinse mythologie: Diana is de Romeinse godin van de jacht, de geboorte en de maan en haar tweelingbroer Phoebus is de Romeinse zonnegod, die ook wel bekend staat als Apollo.¹¹⁶ De twee goden zien opeens een zwarte ‘Vulnis Kar’ die getrokken wordt door ‘twee Witte Paerden’, omringt door allemaal duivels.¹¹⁷ Een paar duivels leggen uit dat ze ‘twee van onse Meesters, die hier zitten en wy twintigh jaren gediend hebben’ naar de hel brengen, ‘omdat ze het Schip Hollandia soo fraey in salvo hebben gebracht’.¹¹⁸ Deze ‘twee Schrick-dieren, die’er onderdanen door haer witte Momgrijns, met list het bloet en mergh hebben afghesoogen en de werelt in roere gestelt’ zijn Johan en Cornelis de Witt.¹¹⁹ De broers worden hier voorgesteld als prinsen die gediend worden door verschillende duivels. Op die manier worden karikaturen van de broers geschetst. Het gebruik van een karikatuur kan als humoristisch procedé genoemd worden, waarbij een persoon op een humoristische manier voorgesteld wordt door bepaalde eigenschappen van die persoon uit te vergroten. De auteur kent de eigenschappen van machtszucht en slecht besturen toe aan de De Witten en overdrijft deze eigenschappen hier door de broers als helse meesters te beschrijven.

De broers en duivels laten Diana en Phoebus achter en komen aan bij ‘Karon’ en zijn boot, die hen naar overkant van de rivier brengt, de hel in.¹²⁰ Charon wordt hier weer ingezet om het beginpunt van de hel te markeren. De duivels die al in de hel zitten, zijn bang voor de broers. Een duivel zag de boot waar ‘dese twee Witte Princen insaten [en] kreegh sulcken schrick dat hy haest van een Swarte Duyvel in een Witte sou verandert hebben, derhalven sijn best de vlucht na de Hel nam, en maeckte door sijn schreeuwen en baten sulcken rumoer dat de meeste Duyvels dieder lagen en sliepen wacker werden.’¹²¹ De gebroeders De Witt worden dus voorgesteld als wezens die kwaadaardiger zijn dan duivels, die over het algemeen als zeer kwaadaardig worden beschouwd. Hier wordt gebruik gemaakt van het humoristisch procedé overdrijving om de broers te bespotten en te bekritisieren.

De auteur verhaalt daarbij hoe de hele hel in rep en roer was door de komst van Johan en Cornelis: ‘Lucifar meende selfs al dat hy van sijn Throon was opgehangen, een party Duyvels vielen verbaest van anghst door een spinne-web.’¹²² Lucifer en de duivels in de hel zijn bang dat de broers de opperduivel willen afzetten en zo de hel overnemen als de twee

¹¹⁶ Bartelink 1969, p. 88; Bartelink 1969, p. 192

¹¹⁷ Pflt 10415, p. 2

¹¹⁸ Pflt 10415, p. 2

¹¹⁹ Pflt 10415, p. 2

¹²⁰ Pflt 10415, p. 2

¹²¹ Pflt 10415, p. 4

¹²² Pflt 10415, p. 4

nieuwe gezaghebbers: ‘en soo wy haer niet tegengaen sullende Princen van de Hel worden en jagender Lucifer, met al onse Duyvels uyt en gaen op sijn Throon sitten en swayen hier de Scepter alsse in Hollandt gedaen hebben.’¹²³ Het humoristisch procedé van overdrijving wordt hier nog verder doorgevoerd. De duivels zijn zó bang voor de broers, dat ze in een spinnenweb vallen en bijna van kleur verschieten, en dan ook nog eens in een witte kleur, waarmee verwezen wordt naar De Witt. Niet alleen de duivels zijn bang voor de De Witten, maar ook Lucifer zelf is bang dat ze hem zullen overheersen. Door te spotten met de angst van de duivels en Lucifer, wordt duidelijk gemaakt dat Johan en Cornelis de Witt zó kwaadaardig zijn, dat de hele hel bang voor hen is, zelfs Lucifer, de kwaadaardigste duivel in de geschiedenis. De auteur gebruikt hier dus overdrijving om de slechtheid van de De Witten te benadrukken en zo kritiek op ze te uiten.

De personages Johan en Cornelis komen zelf eigenlijk alleen aan het woord door middel van een brief die ze aan Lucifer geschreven hebben, waarin ze al hun zonden opsommen en schuld bekennen aan het verraden van het land:

En spaerde volck, noch gelt hier toe,
En wierden 't moorden sat noch moe:
Schoon d'Hemel schier van schrick besweek,
En Landt en Zee een Bloet-badt leeck,
Dat scheen voor ons een Bruylofs dagh,
Dus quam men tot het hoogh gesagh,
En Scepter swier, met list doorwacht.¹²⁴

De auteur maakt hier gebruik van spottende vergelijkingen, zoals de vergelijking tussen het bloedbad en een bruiloft, om een negatieve opinie te uiten over de manier waarop Johan en Cornelis het land bestuurd hebben. De personages Johan en Cornelis worden hier immers voorgesteld alsof ze genoten van het lijden van de burgers in de Republiek. Naast het humoristisch procedé vergelijking, wordt in dit citaat weer gebruik gemaakt van overdrijving in combinatie met de thematiek van het hiernamaals. De toestand van de Republiek was volgens deze auteur namelijk zo slecht, dat de hemel van schrik bezweek. De reactie van de hemel wordt dus ingezet om de vreselijke gevolgen van de daden van de broers te beschrijven.

¹²³ Pflit 10415, p. 4

¹²⁴ Pflit 10415, p. 5

Om de vernedering voor de broers compleet te maken, worden ze in het verhaal door de duivels en Lucifer uitgebreid gemarteld. Ook het uitgebreide pijnigen van de broers is beschreven door middel van een humoristisch procedé. Wanneer de broers bijvoorbeeld door ‘twee Garentwijnders Duyvels, met haer platte klophamers, op haer kop geslaagen dat se beyde voor de bril van een kackhuys, tot aan de kin in de roosen vloogen so datse van de geur van’t Duyvels dreck ‘st hier meenden te smooren’¹²⁵ Hier wordt gebruik gemaakt van het op een platte manier gebruiken van onderwerpen die normaliter als taboe worden gezien. In de zeventiende eeuw werden grappen met betrekking tot poep en plas doorgaans als hilarisch ervaren. Hier wordt deze poep-humor ingezet bij het martelen van Johan en Cornelis tot ze in het ‘kackhuys’ door het toilet zakken en in de stront terecht komen.

Na een beschrijving van de verschillende manieren waarop de broers gemarteld worden door de verschillende duivels, eindigt het verhaal met een gedicht waarin opgeroepen wordt om de De Witten te blijven martelen: ‘Beuck, slae, dat haer de Nickers [Duivels] schenden, / De lappen zulwe Pluto senden, / En Luciphar het hart en ziel; / Wie sal dees honden oyt beklaegen, / Die ween noch Wesen noyt ontsaegen / Noch ’t moort-geschrey op Lant of kiel?’¹²⁶ Opvallend hierbij is dat weer verwezen wordt naar Pluto, de Romeinse god van de onderwereld, en dat hij gescheiden wordt van Lucifer, de leider van de hel. Ook de spottende vergelijking tussen de broers en ‘honden’ is opmerkelijk, aangezien hier vaker sprake van is in pamfletten uit 1672, zoals al eerder besproken is bij *De laster-kladde der landverraderie op de heeren magistraten uytgeworpen, afgekeert en neergetreden* (pflt 10453). In dit pamflet wordt de thematiek van het hiernamaals duidelijk geïmplementeerd in de verhaallijn. De humoristische procedés vergelijking, karikaturisering en het op een platte wijze bespreken van taboeonderwerpen worden in dit pamflet enkele keren ingezet. Het humoristisch procedé overdrijving wordt daarentegen regelmatig gebruikt om de broers belachelijk te maken en in een negatief daglicht te plaatsen. De combinatie tussen vermaak door de algemene verhaallijn en humoristische procedés en kritiek op de gebroeders De Witt speelt een grote rol in dit pamflet.

De verhemelde geest van den doorluchtigen Oranje-martelaer Henry de Fleury

Dit pamflet (pflt 10397) wordt beschreven vanuit het personage Henry de Fleury. Hiermee wordt verwezen naar ritmeester Henri de Buat, die als Oranjegezinde in 1665 ter dood werd veroordeeld vanwege een correspondentie met Engeland die gevaarlijk was voor de Ware

¹²⁵ Pflt 10415, p. 9

¹²⁶ Pflt 10415, p. 15

Vrijheid.¹²⁷ Hij stond bekend als vertrouweling van prins Willem III en onderhandelde tijdens de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog aan het Engelse hof in het geheim voor vrede tussen de Republiek en Engeland. Deze vrede zou ook inhouden dat Willem III stadhouder van de Republiek zou worden. Op die manier probeerde Buat samen met twee andere organisten een staatsgreep voor te bereiden. Door het per ongeluk verwisselen van twee brieven, betrapte Johan de Witt Buat tijdens zijn vredesonderhandelingen, waardoor hij beschuldigd werd van landverraad en onthoofd werd. Johan de Witt was een grote voorstander van de dood van Buat en heeft een groot aandeel gehad in zijn veroordeling. Dat leidde ertoe dat hem later verweten werd dat hij zijn macht in deze situatie al misbruikt had vanwege zijn algemene haat voor orangisten.¹²⁸

De geest van Buat wordt in een gedicht voorgesteld in de hel, terwijl hij op Charons boot Johan en Cornelis ziet zitten, die de helse rivier oversteken: ‘Wie heeft gints Charon doch? Sijn schuyt die schijnt te sincken; / Voorwaer een sware vracht! Soo dese niet verdrincken, / Soo heeft het Helsche Rijck voorwaer een schoone buyt; / Verraet en Schelmerij sien haer ten oogen uyt.’¹²⁹ De auteur zet meteen al in het begin humoristische procedés in door gebruik te maken van overdrijving en metaforiek: de zware lading van de boot staat symbool voor de grote mate van kwaadaardigheid van Johan en Cornelis. Die lading is zó zwaar, dat de boot bijna zinkt.

Het personage Buat legt in dit gedicht de schuld van zijn dood bij de De Witten:

Droom ick, of ben ick blindt? het zijn die valsche tongen,
Die eens den Rechter tot mijn doot soo haestigh dwongen,
Die om mijn kleynen Baes my brachten in het graf,
Die stoffe gaven dat men my het Hooft sloegh af.¹³⁰

Buat zegt hier dat zijn onthoofding een direct gevolg is van de daden van Johan en Cornelis. De schuld wordt niet gelegd bij de rechters die Buat destijds ter dood veroordeelden, maar bij de broers die de rechters dwongen om het doodvonnis uit te spreken. Buat geeft zichzelf niet weer als landverrader, maar als slachtoffer van een plan van de broers. De De Witten worden hier weergegeven alsof ze Buat bewust dood wilden hebben, omdat hij Oranjegezind was en de broers tegen de Prins van Oranje waren. Buat wordt hier – zij het vanuit zijn eigen visie –

¹²⁷ Blok en Molhuysen 1911, p. 509

¹²⁸ Reinders 2010, p. 128

¹²⁹ Pflt 10397, p. 1

¹³⁰ Pflt 10397, p. 1

weergegeven als onschuldig in deze situatie, terwijl de De Witten afgeschilderd worden als de slechterikken. Op die manier wordt er een moraliserende tegenstelling gecreëerd, met aan de ‘goede’ kant de Orangisten en Buat en aan de ‘slechte’ kant Johan en Cornelis de Witt met hun antiorangistische politiek.

Wanneer de geest van Buat beschrijft waarom Johan en Cornelis naar de hel zijn gestuurd, bespot hij de broers door letterlijk te benoemen dat ze uitgelachen worden:

Die Hydraes hebben nu verdienden loon gekregen,
En soo ick haer bemerck, oor, neu, voet, vinger en hand,
Zijn haer bey afgesneen; sou 't zijn voor 't Vaderland?
Neen voor haer Schelmery; dat is volkoom gebleken,
Schoon door haer kuypery een vonnis is gestreken,
Die Caesars Wet verdoemt; een vonnis van het Hof,
Dat yder Practisijn tot lacchen nu geeft stof.¹³¹

Niet alleen bespot de geest van Buat de broers dus zelf, maar ook stelt hij dat ‘yder Practisijn’ (waarschijnlijk bekend dit ‘iedere rechter’) moet lachen om het feit dat Johan en Cornelis door hun eigen schuld gedood zijn. Tevens wordt hier weer gerefereerd aan een wezen uit de Griekse mythologie, dit keer door de broers te vergelijken met hydra, dat volgens de mythe een monster met meerdere koppen is dat verslagen werd door Herakles.¹³² Dit monster wordt ook in andere pamfletten vergeleken met de broers (bijvoorbeeld in pflt 10601 en 10602). Hetzelfde geldt voor de verwijzing naar Caesar, die ook vaker voorkomt (bijvoorbeeld in pflt 10425 en 10419). Door deze vergelijking wordt gesuggereerd dat vooral Johan slaven van de Nederlanders heeft gemaakt onder zijn bewind van tirannie.

Ook wordt uitgebreider verslag gedaan van de manieren waarop de De Witten het land verraden hebben: ‘Die onder vryheydts schijn verswackt 't gemeene besten / Enhebt u selven van de Leeuw soo vet gemest, / Gelijck Venetien getuyght, of dat gewest. / Die den Oranje-Vorst socht in de wiegh te smooren, / En hadt den Fransman voor uw Opper-heer verkooren’¹³³ Johan en Cornelis worden hier ervan beschuldigd de Republiek bewust verzwakt te hebben, zelf rijk te worden door hun machtspositie, de Prins van Oranje al toen hij net geboren was dood te willen en samen te werken met de Fransen onder het gezag van Lodewijk XIV.

¹³¹ Pflt 10397, p. 1

¹³² Vgl. WNT: <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M027019&lemma=hydra>

¹³³ Pflt 10397, p. 2

De geest vertelt dat hij niet alleen verheugd is om wraak te nemen op de broers, maar dat ook andere inwoners van de hel de broers maar al te graag gaan martelen: ‘Het helsch gebroed, doen sy de tijdinge ontsongen, / Dat gy haest komen soudt, van vreugde alle sprongen, / ’t Was dubbel kermis daer: denckt nu eens wat een feest / Men houden sal, wanneer haer toekomst uwen Geest’¹³⁴ Hierbij is er weer een vrees vanuit de hel dat de broers de hel zouden tiranniseren, zoals ze ook bij de Republiek hebben gedaan: ‘Den Ruard sullen sy tot een ontbijt daer braden, / Om dat hy niet en sal de Hel als ’t Landt verraden: / En u, ontrouwe Jan, met Cromwel, Bradshauw, Jeems, / Of Meester Pieter, die den Baes was aen de Teems, / Doen rollen soo een Steen als Sysiphus moet rollen, / Om dat ghy hebt de Leeuw gemaect aen Suysebollen.’¹³⁵ In dit citaat is weer sprake van een verwijzing naar een mythe, in dit geval de Griekse mythe van Sysiphus, die voor altijd een rotsblok tegen een berg moest duwen en als deze boven was, weer opnieuw moest beginnen. Daarbij worden Johan en Cornelis weer met meerdere historische figuren in de hel geplaatst, zoals Cromwell, die in de jaren ’50 dictator van Engeland was en Pieter de Sitter, die als marineofficier in diverse zeeslagen had geparticipeerd. Ook worden Mombas en De Groot genoemd en de hoop uitgesproken op het pijnigen van meer verraders van het vaderland in de hel.

In *De verhemelde geest van den doorluchtigen Oranje-martelaer Henry de Fleury* wordt dus door de geest van een dode orangist door middel van overdrijving, metaforen, vergelijkingen en het opwekken van leedvermaak (door martelingen te beloven) kritiek geuit op diverse (oud-)bestuurders van de Republiek, met in de hoofdrol Johan en Cornelis. Er wordt hier een contrast geschetst tussen Buat and de De Witten, om de gebroeders De Witt in een kwader daglicht te plaatsen.

Een Waerschijnlijk verhael ofte t’Samen-spraecke, tusschen d’Heer Pensionaris Johan de Wit ende de Drommel

In deze samenspraak (pflt 10415a) tussen Johan de Witt en de drommel (oftewel duivel) wordt Johan de Witt voorgesteld als een persoon die tijdens het besturen van de Republiek in dienst van de duivel was.¹³⁶ In het gesprek geeft Johan namelijk aan dat hij de duivel ‘gerrou gedient heb soo veel jaren’, maar het pact met de duivel heeft hem niet veel goeds opgeleverd: ‘Is dit mijn loon, ô Schelm! hoe hebt gy mijn bedroogen, / Soo was u praten niet; doen gy helaes mijne oogen / Verblindt door Staetsucht, hoe hebt gy mijn verleyt, / Nu acht gy mij niet

¹³⁴ Pflt 10397, p. 2

¹³⁵ Pflt 10397, p. 2

¹³⁶ Vgl. WNT: <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M015155&lemma=drommel>

meer, gy wilt mijn dienst versmaden, / Heilooser helhonde, acht! hoe hebt gy mijn verraden'.¹³⁷

Johan beklagt zich over zijn vreselijke ondergang, die hij niet verdiend heeft, omdat hij de duivel jarenlang succesvol diende door de Republiek in rampspoed te storten: 'wie heeft u ooit voor desen / Zoo wel ten dienst geweest; heb ick 't Landt niet verkocht / Aen Phocas u gebroet, en heb ick niet gewrocht, / Dat 't gansch Nassouse Huis van Hollandt is verstooten, / Wie is het, door wiens raet in Oorlog is vergooten / Zoo veel onnoosel Bloet'.¹³⁸ Dat het personage van Johan hier zelf denkt dat hij zijn lijden niet verdiend heeft, omdat hij een trouwe volgeling van de duivel is geweest, is ironisch bedoeld. De burgerij is immers van mening dat hij moet lijden vanwege zijn zogenaamde verraad aan de Republiek door zijn machtspositie te misbruiken. Door Johan uitgebreid te laten vertellen wat hij allemaal in dienst van de duivel heeft gedaan en hem wanhopig zijn onbegrip te laten uiten, wordt met behulp van het humoristisch procedé ironie zowel gespot met, als kritiek uitgeoefend op de Raadspensionaris.

Het spottende karakter ontstaat ook door hem in gesprek te laten gaan met de duivel en door Johan neer te zetten als zijn onnozele speelpop. Daarbij wordt De Witt expliciet bekritiseerd door hem als personage al zijn wandaden uitvoerig te laten opsommen, zogenaamd met de intentie om zoveel mogelijk mensen te doden: 'My die nooit anders seght, als altijd te vermeerren / Het onderaertsche Rijck'.¹³⁹ Hij wordt weergegeven als een kwaadaardige man die de mensen uit de Republiek bewust dood wilde hebben om de duivel te dienen. Het weergeven van Johan als dienaar van de duivel kan gezien worden als overdrijving. Zijn kwaadaardigheid wordt sterk uitvergroot en overdreven door hem voor te stellen als dienaar van het waarschijnlijk kwaadaardigste wezen dat er is.

Door het pamflet ook nog eens de titel van 'een waarschijnlijk verhaal' te geven, wordt weer de spot gedreven met De Witt. Het is namelijk waarschijnlijk dat de auteur van dit pamflet niet werkelijk dacht dat Johan de Witt op deze manier in gesprek ging met de duivel en zijn trouwe dienaar was. Waarschijnlijker is dat de auteur vond dat Johan de Witt een slecht persoon met een slechte politiek was die in de hel terecht zou komen vanwege zijn zonden. In de titel wordt dus gebruik gemaakt van het humoristisch procedé ironie. Hij bedoelt immers het omgekeerde van wat hij zegt. Met behulp van de thematiek van het hiernamaals en de humoristische procedés ironie en overdrijving, wordt in dit pamflet een negatieve

¹³⁷ Pfl 10415a, p. 25

¹³⁸ Pfl 10415a, p. 26

¹³⁹ Pfl 10415a, p. 27

kritische opinie geleverd over Johan de Witt en zijn politiek.

Lucifers Blytschap, haast in droefheyt verandert.

Dit pamflet (pflt 10402) is weer gesitueerd in de hel, waar Lucifer van Charon hoort dat de De Witten zijn gevallen. Hierbij worden Johan en Cornelis voorgesteld als onderdanen van de duivel, die via de broers het land regeerde: ‘Die ik met valsche schijn, niet doe na mijn toekeeren, / ’t Krioel van ’t Politijcq, die heb ik nu in toom / En buig haar so ik wil, doch sooder een waar loom / Te luistren naar mijn les, so drijf ik hem dan henen / Daar Rins, en Fransche vocht met klaarheyt is geschenen.’¹⁴⁰ Lucifer schept op deze manier op over zijn macht in de Republiek, die hij bestuurt via de gebroeders De Witt.

Vervolgens krijgt hij echter te horen dat de broers dood zijn. Charon brengt dit slechte nieuws aan Lucifer en krijgt hiermee een grote rol als sprekend personage: ‘U Witten bloncken, tot u heerlijkheyt gepresen, / Maar nu met dese slag, hoe kan dit anders wesen, / Oft heele Nederlandt, voert u gestage strijt, / So raackt mijn Majesteyt sijn Lievelinge quijt.’¹⁴¹ De broers worden hier in eerste instantie de ‘lievelingen’ van Lucifer genoemd. Ze worden, net als in het vorige pamflet *Een Waerschijnlijk verhael* (pflt 10415a), voorgesteld als dienaren van de duivel, die de Republiek bestuurden in opdracht van de duivel, met een politiek die rechtstreeks van hem komt. Hier wordt weer gebruik gemaakt van het humoristisch procedé overdrijving. De broers worden namelijk voorgesteld als door en door slecht, waarmee de pamflettist hun kwaadaardigheid in zulke hoge mate weergeeft, dat deze kan tippen aan de kwaadaardigheid van Lucifer zelf. Lucifer wordt hier voorgesteld als een soort vader of leermeester van de broers.

Na het bericht van Charon is Lucifer echter bang dat de broers in de hel een oproer zouden veroorzaken en Lucifer van de troon zouden stoten om de hel zelf te regeren:

Wat sal ik met haar doen, haar Heer-sucht sal maar strecken,
Om in mijn Hels gebied een Oproer te verwecken;
‘k Heb sorge, dat ik sal door haar ten afgront gaan,
So dat geen Zielen heb, die my so tegen staan.
Den eenen als een Prins sou heerschen myne steden,
Den anderen ter zee, het opper-ampt bekleeden
En nemen so ’t gesag van ’t gansche duisterrijk;

¹⁴⁰ Pflt 10402, p. 3

¹⁴¹ Pflt 10402, p. 4

My schoppen uit mijn troon, (en werpen in het slijk)¹⁴²

Hier wordt weer gebruik gemaakt van het humoristisch procedé overdrijving, doordat Lucifer bang is dat de broers hem van zijn troon willen stoten om de hel over te nemen en in zijn plaats te besturen. Dat komt overeen met de overdrijving in eerdere pamfletten, waarbij de broers ook belachelijk worden gemaakt en bekritiseerd worden door ze voor te stellen alsof ze de hel en Lucifers bewind willen overnemen. Het specifieke gebruik van dit humoristisch procedé is immers al besproken bij de pamfletten *De Hel in Roeren* (pflt 10415) en *Een Waerschijnlijk Verhael* (pflt 10415a) en komt ook voor in *Den onvermakelijke wandel-wegh na den hemel* (pflt 10407), dat na dit pamflet besproken wordt.

Niet alleen het humoristisch procedé overdrijving wordt in meerdere pamfletten op een vergelijkbare manier gebruikt, maar ook het beschrijven van het pijnigen van de broers komt in meerdere pamfletten voor. Eerder werden de broers al uitgebreid gefolterd in *De Hel in Roeren* (pflt 10415) en *De verhemelde geest van den doorluchtigen Oranje-martelaer Henry de Fleury* (pflt 10397), waarmee leedvermaak ingezet wordt om ze te bespotten. Ook in *Lucifers Blytschap* worden de De Witten gemarteld onder het bevel van Lucifer: ‘Tza Helsche dienstbaarheid, tza grijp haar by de beenen, / En knevelt tgantsche lijf, schoon haar afgrijslijk stenen, / Dat sy met eene sprong, (gelijck sy sijn gewoon) / Niet spring’ door dwinglandij, op setel, en op Troon’¹⁴³

In dit pamflet wordt de thematiek van de hel gebruikt in de vorm van de setting van de hel, Lucifer die aan het woord is en Johan en Cornelis die in dienst van Lucifer de Republiek naar de filistijnen helpen. De humoristische procedés overdrijving en leedvermaak worden hier ingezet om spottend kritiek te leveren op de heerszucht, geldzucht en het slechte besturen van de broers. Deze procedés worden op een vergelijkende wijze ingezet als de manier waarop ze in andere pamfletten gebruikt worden.

Den onvermakelijke wandel-wegh na den hemel, of de hel en hemel-reys van Jan en Cornelis de Wit, En haer wedervaren in het Vagevier

Ten slotte wordt in dit pamflet (pamflet 10407) een reis door het hiernamaals verhaald, passend in de contemporaine literaire traditie. Waar auteurs als Dante een personage in alle ernst uitgebreid door de hel, het vagevuur en de hemel lieten reizen, wordt bij deze reisbeschrijving gebruik gemaakt van spot. Naast het gebruiken van humoristische procedés,

¹⁴² Pflt 10402, p. 5

¹⁴³ Pflt 10402, p. 6

wordt er ook kritiek geuit op bekende politieke figuren, waardoor dit pamflet satirisch genoemd kan worden. Het uiten van kritiek op bekende politieke figuren tijdens een reis door het hiernamaals komt overeen met wat Dante al eerder in zijn *Goddelijke Komedie* deed.

Dit pamflet is kort van stof (de reis door het hiernamaals beslaat slechts twee pagina's) en begint bij de hel, waar Pluto Johan en Cornelis de toegang weigert, omdat hij bang is dat ze hem willen afzetten om de hel over te nemen:

Jan de Wit, een van de schanderste in onse eeuw, meende de Duyvel te bedriegen als onse Jonge Prins, zent zijn Broeder den Ruwaert uyt na de Hel: Pluto het miserabel lichaem siende soo gekorven, schrickt daer voor, sent zijn Drie-hoofdige Hont om zijn Rijck te beschermen, met een Ambassade van dertigh duysent Duyvelen, die hem te woort stonden.¹⁴⁴

De broers zijn dus niet welkom in de hel, vanwege de angst van de heerser van de hel om van zijn troon gestoten te worden. Dit komt, zoals al eerder besproken, overeen met het gebruik van het humoristisch procedé overdrijving in eerdere pamfletten (*De Hel in Roeren, Een Waerschijnlijk Verhael* en *Lucifers Blytschap, haast in droefheyt verandert*). In dit pamflet wordt niet alleen sterk overdreven doordat Lucifer de broers de hel niet in wil laten, omdat hij bang is dat ze de hel willen besturen als heersers, maar ook doordat Lucifer dertig duizend duivels afstuurt op Cornelis om dit te voorkomen. Cornelis wordt hier als kwaadaardige, doch grote macht voorgesteld, waar dertig duizend duivels tegenover moeten worden geplaatst om er zeker van te zijn dat hij de hel niet infiltreert.

De broers zijn dus absoluut niet welkom in de hel, en proberen daarom de hemel maar in te komen. Hier worden ze echter tegengehouden door Sint Pieter, die zegt dat ze de hemel niet mogen betreden, omdat ze eerst gezuiverd moeten worden in het vagevuur. Johan en Cornelis vertrekken dientengevolge naar het vagevuur, waar ze van de koning van het vagevuur hun zonden moeten bekennen en gemarteld worden wanneer ze liegen: 'dat gy u misdaden sult bekennen, en u leege darmen sal ick wel volmaken met mijn Blaesbalck, Datje noyt geen honger in 't Vagevier sult krijgen.'¹⁴⁵

In het vagevuur worden de broers een poos gemarteld, tot de koning vindt dat Cornelis genoeg gestraft is, in tegenstelling tot Johan, die volgens Sint Pieter zwaardere zonden had begaan: 'hout De Wit hier, en bant de Ruwart uyt 't Vagevier, hy sou ons vier uytpissen'.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Pfl 10407, p. 2

¹⁴⁵ Pfl 10407, p. 3

¹⁴⁶ Pfl 10407, p. 3

Poep- en plasgrappen werden in de zeventiende eeuw, zoals al eerder aangehaald, zeer humoristisch gevonden. Hier wordt volledig volgens traditie gebruik gemaakt van het humoristisch procedé waarbij op een platte manier een taboeonderwerp besproken wordt, in dit geval door Cornelis te beschrijven alsof hij het vuur van het vagevuur uit zou plassen. Door Johan en Cornelis te martelen wordt ingespeeld op het humoristisch procedé leedvermaak. Het pijnigen van de broers dient immers ter vermaak van de lezer.

Wanneer de broers genoeg gemarteld zijn, worden ze het vagevuur uitgezet. De koning vertelt dat ze anders toch weer een oproer zouden veroorzaken. Hiermee verwijst de auteur naar het opstandige volk in de Republiek dat als direct gevolg van de politiek van Johan en Cornelis de Witt gezien kan worden. Ze krijgen paspoorten die hen toegang zouden verschaffen tot de hemel, maar alleen omdat de koning van het vagevuur niet langer met de last van de broers opgezadeld wil zitten.

Het humoristisch procedé overdrijving wordt in dit pamflet ingezet door de broers steeds de toegang te weigeren. Wanneer ze in de hel proberen te komen, worden ze immers niet toegelaten. Wanneer ze vervolgens proberen de hemel te betreden, blijken ze daar ook niet welkom te zijn. En wanneer ze daarna noodgedwongen naar het vagevuur gaan, is de koning van het vagevuur de broers ook liever kwijt dan rijk. Door gebruik te maken van overdrijving worden de broers hier voorgesteld als een grote last voor iedereen. De broers zijn zó slecht dat er nergens in de wereld een plek voor hen is: niet op aarde, in de hel, in de hemel of in het vagevuur.

Hoewel dit pamflet duidelijk kritiek uit ten opzichte van Johan en Cornelis, is het opvallend dat de broers uiteindelijk wel tot de hemel worden toegelaten. Wellicht heeft dit niets te maken met de broers uiteindelijk rust gunnen in de hemel, maar met de opvatting dat alle mensen en bijbehorende zonden, hoe groot ze ook zijn, door middel van boetedoening in het vagevuur gezuiverd kunnen worden en toegang tot de hemel daardoor altijd nog mogelijk is. Een andere mogelijkheid is dat de toelating tot de hemel spottend bedoeld is. De broers zijn niet welkom in de hel of het vagevuur, omdat iedereen ze maar lastig vindt. Het feit dat de hemel met ze opgezadeld zou zitten, zou dan sarcastisch opgevat kunnen worden. In dat geval wordt niet letterlijk bedoeld dat de broers uiteindelijk in de hemel mogen, maar juist het omgekeerde: de broers zijn zo kwaadaardig, dat niemand iets met hen te maken wil hebben en ze nooit welkom zouden kunnen zijn in de hemel. Deze optie is waarschijnlijk, aangezien in de rest van de tekst een uiterst negatieve visie over Johan en Cornelis wordt uitgedragen. Dat zou betekenen dat het humoristisch procedé van sarcasme in dit pamflet ook ingezet wordt om kritiek te uiten op de De Witten.

Algemene bevindingen bij pamfletten gesitueerd in het hiernamaals

De vijf pamfletten die gesitueerd zijn in het hiernamaals dragen alle vijf een uiterst negatieve visie uit over Johan en Cornelis de Witt. Er is een aantal overeenkomsten tussen de pamfletten te bespeuren. Opvallend is dat deze pamfletten allemaal volledig gewijd zijn aan het scherp bespotten en bekritisieren van de De Witten. De pamfletten zijn doordrenkt met de thematiek van het hiernamaals en de broers krijgen telkens een hoofdrol als personage in het pamflet. Ook wordt het humoristische procedé overdrijving in de vijf pamfletten telkens op een vergelijkbare manier ingezet, doordat de duivels en de heerser van de hel (meestal is dat Lucifer) bang zijn dat de broers de hel in willen nemen om deze te besturen. Op die manier wordt de kwaadaardigheid van de De Witten steeds benadrukt. Het procedé van overdrijving wordt in alle vijf pamfletten op verschillende manieren veelvuldig gebruikt. Tevens wordt veel ingespeeld op het vermaken van de lezer door het folteren van de broers te beschrijven. Daarbij worden in de pamfletten diverse andere humoristische procedés ingezet om op een spottende wijze een zeer negatieve opinie over de broers uit te dragen. De pamfletten die behoren tot de categorie gesitueerd in het hiernamaals kunnen dan ook als satirische teksten geduid worden.

3.4 Johan en Cornelis als geesten

Er zijn zeven verschillende pamfletten waarin Johan en Cornelis de Witt opgevoerd worden als geesten. Meestal houden de geesten een monoloog, maar soms krijgen ze een actievere rol in het verhaal door in gesprek te gaan met andere personages. De geesten kunnen echter steeds alleen spreken, ze kunnen niet actief handelen.

Het geding ofte proces der geesten, van mr. Kornelis en Iohan de Wit.

In dit pamflet (pflt 10400) wordt een fictieve rechtszaak beschreven, waarbij verschillende partijen aan het woord komen. De rechtszaak gaat in op de politieke daden van Johan en Cornelis de Witt en de manier waarop zij vermoord zijn. De personen die spreken en zichzelf mogen verdedigen, zijn dan ook achtereenvolgens de geest van Cornelis, de geest van Johan en het volk. Cornelis verdedigt zich als eerste, zij het weinig succesvol, door zijn hoogmoed te beschrijven en zichzelf te vergelijken met de leider van de hel: ‘Scheen reets een Halfgodt, elk verr’ boven ’t hooft gewassen. [...] ‘Als hoogmoetsveller van ontziene Vorstendommen. /

Dus leefd' ik als in 't licht, mijn hoofd en kruin omklommen / Met Zonnestraelen, als wel eer Vorst Lucifer'¹⁴⁷ Hier wordt gebruik gemaakt van een combinatie van de humoristische procedés vergelijking en overdrijving. Cornelis wordt vergeleken met Lucifer, vanwege hun overeenkomstige kwaadaardigheid. Hiermee wordt Cornelis net zo slecht geacht als de kwaadaardige heerser van de onderwereld.

Vervolgens beschrijft de geest van Cornelis hoe de Prins van Oranje en zijn eigen zucht naar rijkdom en glorie de oorzaak van zijn dood vormen:

Tot dat, door 't ryzen van d'Oranje Zonn', mijn glanssen
Benevelden, een wrok my tarten om te kanssen
Voor 't ingebeelt gezach. Ik waeghalsde om de winst;
Maer 't vier van gloryzucht bedroog my toen ik 't minst
Vermoeden, viel ik als een Afgodt uit den Zetel.¹⁴⁸

Na Cornelis, komt Johan de Witt aan het woord, die niet kalm en rationeel zijn argumenten voorlegt, maar woedend en beledigend op een irrationele wijze het volk toespreekt: 'Waer zijt gy woedende gedrochten, dulle beesten! / Zie daer, hoe schrikt men nu, voor lichaemlooze geesten! / Hoe wenteltmen in 't bedde, en zonder slaep of vaek. / Het knaegende gemoet: gepynicht door de wraek'¹⁴⁹ Johan wordt neergezet als een wraakzuchtige geest voor wie het volk bang moet zijn. Hij wordt nauwelijks nog menselijk voorgesteld, maar eerder als een kwaadaardig, beestachtig wezen. Daarbij lijkt hij zichzelf te veroordelen door schuld te bekennen: 'Maer wat was d'oorzaak, van uw bloetdorst, van uw haet? / Biegt op, zeg: ik was't hooft van 't heyloos Lantverraet.'¹⁵⁰ Hiermee wordt een negatief beeld van Johan geschetst. Doordat hij als onmenselijk wordt voorgesteld, zal zijn personage waarschijnlijk weinig medelijden bij de lezer opwekken. Door ook nog zelf aan te geven dat hij een landverrader is, wordt die negatieve visie op hem alleen maar vergroot.

Na de monologen van Cornelis en Johan legt het volk verantwoording af omtrent de moord op de broers. Ze profileren zichzelf als helden, omdat ze noodzakelijkerwijs twee mensen gedood hebben die het vaderland bewust de vernieling in leidden door hebzuchtig en egoïstisch als tirannen te heersen. Ze beschrijven uitgebreid het onrecht dat de broers het volk hebben aangedaan:

¹⁴⁷ Pflt 10400, p. 2

¹⁴⁸ Pflt 10400, p. 2-3

¹⁴⁹ Pflt 10400, p. 4

¹⁵⁰ Pflt 10400, p. 4

Die lang door uw geweld, gemuילbant zyn geweest:
Sins al wat niet en schoeide op uw verdoemde leest
Gevaer liep, om geschopt te zyn, dan of ten minste
Met d'ooen aengesien: dit was een wisse winste
Voor die niet huichelden aen uw Afgodendom¹⁵¹

Het doden van de broers wordt niet als een zonde neergezet, maar als een daad die uitgevoerd is uit noodzaak. Het volk vindt de moord op de gebroeders De Witt rechtvaardig, omdat de daden van de broers veel erger waren dan het doden van twee tirannen. Ze vermoordden de broers 'in trouw voor 't Vaederlandt'.¹⁵²

[...] Den vry gevochten Staet
In eewge Slaverny te brengen, door verraet
Zyn misdaen van gewicht Dit zyn vervloekte Zonden.
Iae yder Burger, hoeft voor hoeft, schynt vast verbonden,
Om zulke Schelmen, flux daer't pas geeft, doot te slaen.
Nae't algemeen besluit is hier dan recht gedaan.¹⁵³

In een werkelijke rechtszaak zou de verdediging van Cornelis en Johan er absoluut niet zo hebben uitgezien. Achteraf gezien zijn er veel rationele argumenten te bedenken ten voordele van de broers, terwijl hen hier juist irrationele argumenten in de mond worden gelegd. De broers worden neergezet als irrationele, ietwat simpele mensen die zich door hun gevoelens laten leiden, terwijl het volk op de lezer overkomt als een rationeel personage met een goed beargumenteerd betoog. Op die manier wordt gepoogd een positief beeld te schetsen van het volk en een negatief beeld te schetsen van Johan en Cornelis. De geesten worden voorgesteld vanuit de haatvolle visie van de auteur, die de broers op een negatieve wijze portretteert en ze laat spreken ten nadele van henzelf. Op die manier wordt er door middel van omkering gespot met de broers. Het humoristische procedé ironie wordt hier dus ingezet om Johan en Cornelis belachelijk te maken en te bekritisieren. Zo wordt er in dit pamflet op een satirische wijze een negatieve mening weergegeven.

¹⁵¹ Pflt 10400, p. 6

¹⁵² Pflt 10400, p. 7

¹⁵³ Pflt 10400, p. 7

De spreekende geest van Jan de Wit, Verschenen op het Theatrum van de Werelt

Dit pamflet (pflt 10415a) is geschreven in de vorm van een tragedie, waarin de geest van Jan de Wit als personage wordt opgevoerd. De geest klaagt uitvoerig over zijn lot: ‘Ick, die gelijk een Vorst, regeerden over ’t lant, / Wort van het vuyle graeuw, gehoont, tot spot en schant, / Van mijn vermaert gedacht, ach! waer ick noyt gebooren’¹⁵⁴ Vervolgens komt zijn dochter, Joanna aan het woord: ‘tSa Atrops, waer ’s u schight, want Caron met sijn Boot / Al op mijn aenkomst wacht, op d’oever van de doodt. / Ach! waer ick noyt geteelt, soo had ick al dees plagen. / Die ick nu lyden moet, niet om myn hals te dragen’¹⁵⁵ Joanna wenst zelf ook dood en bij de geest van haar vader te zijn. Hierbij wordt weer verwezen naar Charon, zijn boot en de rivier naar de hel. Dat gebeurt nogmaals wanneer Jan verschijnt aan Joanna:

Hy die men als een Prins, en als een afgodt eerden,
Die wort nu laes bespot, van yder een gehaet;
Van yder een geschent, beticht met lant-verraet.
O droeve tyt! Ô eeuw, Neptunus silte plassen,
Schoon sy het lant afspoelt, sal noyt de schant afwassen,
Die ons is aengedaen; ach! waer myn ziel gevluht.
In Carons droeve Boot.¹⁵⁶

De auteur lijkt Joanna sympathie te laten tonen ten opzichte van Johan, bijvoorbeeld door het bespotten van De Witt ‘helaas’ te noemen. Daarbij is de schande haar en haar familie aangedaan, wat de mening benadrukt dat de De Witten onterecht beschuldigd worden van landverraad. De schande zorgt ervoor dat Joanna zelf ook dood wil. Ze stelt de hel daarbij voor als een betere plek dan de aarde, aangezien ze liever naar Charons boot vlucht dan nog langer in deze schande te leven.

In de tragedie komen ook een bootgesel, Kors, en zijn vrouw aan het woord. Kors heeft bij de lynchpartij van de De Witten wat ledematen bemachtigd, die zijn vrouw en hij verkopen voor veel geld. Ook hij komt de geest van Jan de Wit tegen: ‘Hy knort gelijk een Swyn, de Nicker [Duivel] hael de Geest’¹⁵⁷ In deze zin wordt de geest van Jan vergeleken met een zwijn. Ook wordt er hier verwezen naar de duivel die de geest op moet komen halen. De thematiek van de hel wordt hier gecombineerd met de humoristische procedés vergelijking en

¹⁵⁴ Pflt 10415a, p. 30

¹⁵⁵ Pflt 10415a, p. 32

¹⁵⁶ Pflt 10415a, p. 32

¹⁵⁷ Pflt 10415a, p. 34

verwijzing om het personage kritiek te laten geven op Jan de Wit. Hiermee zou men vermoeden dat het hele pamflet negatief is ten opzichte van Johan de Wit, maar het einde van het pamflet suggereert het tegendeel.

Dan treedt namelijk het personage ‘Gerechtigheyd’ op, dat Johan vertelt dat zijn ziel gezuiverd is en dat hij naar de hemel mag:

Geest. My docht dat stracks ’t gebergh, en alles op my viel.
Gerechtigheyd. Mijn waerde Heer, dit waer tot suyvringh van uw ziel.
Geest. Wat heb ick al beproeft? ick waer in sware dromen,
Ick dacht dat my de Hel, hadt in haer schoot genoomen.
Ick sweefden door de lucht, en om de werelt heen:
Ick voelde groote pijn, ick waer vol swaer geweent.
Na dat ick dese pijn en rampen had geleden,
Soo sagh ick u Me-vrouw.
Gerechtigheyd. Komt in dees koets nu treden. [...]
Ick hef u op den troon,
VVaer gy de vreugt geniet in ’t midde van de Goôn.¹⁵⁸

Het personage dat optreedt als een personificatie van gerechtigheid neemt Jan de Wit mee naar de hemel, omdat hij genoeg geleden heeft. Naar aanleiding hiervan zou het pamflet wellicht gezien kunnen worden als positief ten opzichte van Johan de Witt. Aangezien Gerechtigheid hier optreedt als vrouw, zou hiermee verwezen kunnen worden naar de Romeinse godin Vrouwe Justitia, die in de Griekse mythologie bekendstaat als Themis, de godin van recht, wetten en orde.¹⁵⁹ Door de godin hier als personage te gebruiken, is het mogelijk dat de auteur een positieve visie op Johan de Witt uitdraagt. Door Gerechtigheid te laten beoordelen dat Johan naar de hemel mag, wordt gesuggereerd dat Johan geen slecht persoon is, maar juist goed genoeg voor de hemel.

Of de auteur een positieve of negatieve visie op De Witt wilde uitdragen, is niet met zekerheid vast te stellen. Het is ook mogelijk dat het personage Gerechtigheid op een sarcastische wijze gebruikt wordt in het verhaal en de auteur helemaal niet van mening is dat Johan naar de hemel verdient te gaan. Het personage Kors is daarbij negatief over Johan en uit kritiek op hem. Hij is echter de enige die duidelijk negatieve uitspraken over De Witt doet en

¹⁵⁸ Pflt 10415a, p. 35

¹⁵⁹ Bartelink 1969, p. 223

wellicht zijn die uitspraken gedaan in dienst van het verhaal. De burgers waren immers zo woedend op Johan, dat ze hem letterlijk in stukken scheurden. Dat deze burger negatief is ten opzichte van de geest van Jan, is daarom realistisch. Joanna geeft daarbij aan dat ze weet dat haar vader niet schuldig is en ook de geest van Jan zelf zegt dat de moord ‘verkeert’ en onterecht was, wat weer pleit voor de opvatting dat dit pamflet positief is ten opzichte van De Witt.¹⁶⁰

De Geest van Jan de Wit, aen den Heer van Beverningh.

De geest van Jan de Wit is in dit pamflet (pflt 10415a) weer aan het woord. Hij houdt een monoloog en richt zich tegen de Heer van Bevernigh. Hiermee wordt verwezen naar Hieronymus van Beverningk, die regent was tijdens en na het bewind van De Witt.¹⁶¹ Hoewel hij uit een orangistisch milieu kwam, hadden hij en Johan een nauwe vriendschappelijke band en stond Van Beverningk hem bij in zijn politiek van Ware Vrijheid. Hoewel Van Beverningk Johan dus steunde in zijn beslissingen, werd hem de rampspoed van 1672 door het volk in de Republiek en door Willem III over het algemeen niet kwalijk genomen. Men overwoog zelfs hem als Raadpensionaris aan te stellen na het ontslag van Johan.

In het pamflet keert Johan zich tegen Van Beverningk en neemt hij het hem kwalijk dat hij niet als verrader wordt gezien, terwijl hij, net als Johan, voor de Ware Vrijheid had gestreden: ‘Zoo waart gy egter die, die ’t straffen heeft belet: / Want hadt het recht zijn gangh gegaan met deze stukken: / Zoo hadt, Verrader, gy, oock zelfs mee moeten bucken.’¹⁶² De geest van Jan de Wit noemt Van Beverningk dus een verrader, omdat hij niet ten onder is gegaan met de De Witten, maar zelfs een vertrouwenspersoon van Prins Willem III is geworden: ‘Werdt ik hier om gedoemdt, gy op den troon verheeven. / En strekt in ’s Veltheers Tent, nu ’s Vorsten rechterhandt’¹⁶³

De geest vertelt daarom dat hij wraak zal nemen door bij Van Beverningk te blijven spoken tot hij sterft:

[...] ik zal steeds om u heene ware,
Tot ’s hemelsche gerecht eens handthaaft mijne zaak.
De wonde die gy hier ziet druypen, vordren wraak.

¹⁶⁰ Pflt 10415a, p. 30

¹⁶¹ Vgl. Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, Deel 7 1927:
http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu07_01/molh003nieu07_01_0234.php

¹⁶² Pflt 10415a, p. 38

¹⁶³ Pflt 10415a, p. 38

't Mishandelt lichaam dus gemartelt, en geschonde,
Gescheurt, gekerft, gesneen, door drift van dolle honden,
Dat zal u steeds op wegh verzellen waar gy gaat,
't Gewisse kent my vry, 't uw tuygtze van verraat.¹⁶⁴

Dit pamflet kan enerzijds opgevat worden als positief ten opzichte van Johan de Witt. De geest van Jan wordt immers opgevoerd om kritiek op Van Beverningk te leveren, omdat deze Johan de Witt niet had bijgestaan in zijn ondergang en daarna meteen in zee ging met zijn tegenstander, de Prins van Oranje. In het betoog van de geest wordt Johan daarbij neergezet als een goed persoon: 'Ik heb u van de straet, als uyt den drek geraapt, / Gekoestert en gevoedt, en op den troon verheeven, / Om dat ik zach een straal in uw boezem leeven, / Van wijsheydt, van beleydt, van koenheydt en van raadt'¹⁶⁵ Terwijl Johan wordt voorgesteld als de redder van Van Beverningk, de reden dat hij überhaupt machtig is geworden, wordt Van Beverningk zelf neergezet als een ondankbare en wispelturige verrader.

Hoewel er in dit pamflet niet veel gebruik wordt gemaakt van humoristische procedés, zijn er een paar te noemen. Zo vinden er humoristische vergelijkingen plaats, zoals de vergelijking tussen de mensen die de broers vermoordden en dolle honden. Deze vergelijking is opvallend, omdat in voorgaande pamfletten al eerder vergelijkingen met (dolle) honden zijn gemaakt (zoals in pflt 10453 en pflt 10415). Tevens zou gesteld kunnen worden dat in dit pamflet gebruik wordt gemaakt van overdrijving. Jan de Witt wordt voorgesteld als een wraakzuchtige geest die zich zo verraden voelt, dat hij bij Van Beverningk tot in de eeuwigheid kwellend blijft rondspoken. Wanneer aangenomen wordt dat dit pamflet positief is ten opzichte van Johan, worden de humoristische technieken vergelijking en overdrijving hier ingezet om een positieve mening over Johan de Witt te geven en het volk en Van Beverningk juist te bekritisieren.

Aan de andere kant zou er uit dit pamflet een negatieve visie op Johan kunnen spreken. Het is immers ook mogelijk dat de haat van de geest van Johan ten opzichte van Van Beverningk ironisch bedoeld is. Van Beverningk was een vriend van Johan de Witt en stond hem bij in zijn politieke keuzes, maar kreeg later steeds meer contact met prins Willem III. Aangezien de politiek van Johan de Witt grotendeels draaide om de Prins van Oranje zo weinig mogelijk macht te geven, is het schijnbaar oranjegezinder worden van Van Beverningk ironisch. Door dit aspect uit te lichten, kan bedoeld worden dat zelfs degenen die eerst Johan

¹⁶⁴ Pflt 10415a, p. 38

¹⁶⁵ Pflt 10415a, p. 37

en zijn politiek steunden, later toch de ‘goede’, orangistische kant kiezen. De Witt wordt daarbij neergezet als een wraakzuchtige geest die dreigt om Van Beverningk het leven zuur te maken, maar als geest eigenlijk vrij machteloos is. Hij kan immers zonder lichaam geen echte schade aanrichten en kan hoogstens een irriterende factor in het leven van Van Beverningk zijn. Door de geest van Johan grote woorden in de mond te leggen die hij nooit echt kan waarmaken, wordt De Witt weer belachelijk gemaakt door middel van ironie. Als in dit pamflet inderdaad een negatieve visie ten opzichte van Johan de Witt uitgedragen wordt, wordt hij dus telkens door middel van het humoristisch procedé ironie op een spottende manier bekritiseerd.

De Geest van Ian en Cornelis de Wit

In dit pamflet (pflt 10107:1) komen eerst de geest van Ian en vervolgens de geest van Cornelis aan het woord. De twee geesten worden ingezet om de moord op de broers te rechtvaardigen en zich positief uit te spreken over de Prins van Oranje. Johan noemt het feit dat ‘de tonge oock uyt mijn hals en mont geruckt’ werd terecht, omdat hij zelf ‘met mijne tonge veele valsche Eden geswore’ heeft.¹⁶⁶ Johan wordt hier dus opgevoerd alsof hij zelf ook vindt dat hij schuldig is aan landverraad en hij verdiende te sterven vanwege zijn wandaden. Hiermee laat de auteur het personage van Johan kritiek leveren op De Witt zelf. Ook vormt dit pamflet een waarschuwing voor alle andere regenten die het vaderland zouden willen verraden. De geest van Ian verwoordt dit letterlijk: ‘om u lieden mijne Spitsbroederen te waerschouwen voor die ellende waar ick in ben gekomen.’¹⁶⁷ Hij geeft aan dat hij ‘rechtvaardige loon ontvangen’ heeft.¹⁶⁸

Ook de geest van Cornelis klaagt over zijn lot, prijst Willem III en bekent dat hij schuldig was aan het beramen van een Prinsenmoord:

Ach ick Rampsalige! Ick wenste dat ick noyt geboren was geweest nademael ick hie onschuldigh bloedt socht te vergieten van dien vroomen Wilhem Prince van Orangjen: mijn boos voornemen was geen geldt te sparen om hem te doen dooden ende om te brengen. Hierom heeft de rechtvaardige wrake Godes my achtervolght en in dier Put dien ick Sijn Hoogheyt wilde graven ben ick ellendige selver gevallen.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Pflt 10107:1, p. 1

¹⁶⁷ Pflt 10107:1, p. 1

¹⁶⁸ Pflt 10107:1, p. 1

¹⁶⁹ Pflt 10107:1, p. 1

De geesten van de broers worden woorden in de mond gelegd die bevestigen dat de woede van de burgers terecht en de moord op de broers rechtvaardig was. Hiermee worden Johan en Cornelis bekritiseerd. Hierbij worden enkele humoristische procedés gebruikt. Johan en Cornelis worden opgevoerd als personages die hun eigen schuld bekennen en na hun dood pleiten voor de Prins van Oranje, die juist een groot aandeel had in de dood van de broers. Hierbij wordt gebruik gemaakt van ironie in combinatie met overdrijving, omdat de visie van de broers volledig wordt omgekeerd. Johan en Cornelis streefden immers juist naar zo weinig mogelijk macht voor de Prins van Oranje en stonden in de jaren van hun bestuur altijd volledig achter hun politiek. Door middel van het omkeren van de werkelijke situatie wordt op een spottende manier een negatieve mening over Johan en Cornelis weergegeven.

De sprekende Geesten van Jan en Cornelis de Wit, Afgesonden door Mercurius, uyt d'andere Werelt

De geesten van Johan en Cornelis houden in dit pamflet (pfl 10487) samen een betoog over de zonden die ze begaan hebben in hun leven: ‘Wy regeerden als Monarchen van de wereltd, wy wierden rijck van de Schat van Oost en West-Indien, jae toen’t Verbodt van de Koopmanschap op handen was, beelden wy ons in dat wy door hooghmoet het loffelijke Huys van Orangje te boven gingen. Doch het is gemist.’¹⁷⁰ De geesten geven aan dat zij zich schuldig hebben gemaakt aan landverraad en dat God de broers rechtvaardig gestraft heeft:

’t Is waar, wy hebben tegen der Edele opgestaen, en die te soecken t’onderdrucken, wy bidden om vergiffenis, de Wraeck en quam niet u, maer hem, doch ’t geen wy gedaen hebben, is door Order van ons Meesters, hebben wy den Baes gespeelt, hoe warensse soo sot datse ’t toelieten¹⁷¹

De broers worden dus, net als in het vorige pamflet, weergegeven door middel van het humoristisch procédé ironie. De broers die in werkelijkheid volledig achter hun politieke visie stonden en niet van mening waren dat zij fout waren, worden hier weergegeven alsof ze na hun dood tot inkeer zijn gekomen en hun zonden toegeven. Hier wordt de werkelijke visie van de broers volledig omgekeerd. Op die manier worden de broers op een negatieve wijze neergezet en bekritiseerd. Ook opvallend aan dit citaat is de verwijzing naar een meester, dat weer zou kunnen duiden op een verbond tussen de broers en de duivel. Daarbij wordt de

¹⁷⁰ Pfl 10487, p. 11

¹⁷¹ Pfl 10487, p. 11

onnozelheid van de burgers benadrukt en hen verweten dat ze zich lieten tiranniseren door de De Witten.

De moord op de broers wordt enerzijds weergegeven als zonde, maar anderzijds vergeven de geesten van Johan en Cornelis de burgers er wel voor: ‘mijn waerde Burgers, wy vergeven’t u, ’t mishandelen van ons lichaam, wilt ons Weduw en Kinderen niet mishandelen, op dat ons Landt door Tweedracht niet onder gaet.’¹⁷² Hoewel dus impliciet aangegeven wordt dat de moord iets slechts was, wordt die slechte daad meteen weer kwijtgescholden door de vergiffenis van de broers. Op die manier worden de geesten van Johan en Cornelis ingezet om het volk positiever neer te zetten, waardoor ze zelf ook meteen in kwader daglicht worden gezet. Zo worden niet de burgers, maar Johan en Cornelis bekritiseerd.

Bloedigen Haegh, of ’t Godsaligh afsterven van Jacob de Graef, de jonge, op den 29 junii 1672

In pamflet 10465 wordt een toneelstuk weergegeven, waarbij de twee broers op het einde als geesten optreden. Er is hier sprake van toneelstuk dat bedoeld is om te lezen, omdat bij de verschillende scènes telkens een situatieschets gegeven wordt en er zelfs brieven in zijn opgenomen. Het toneelstuk verhaalt de laatste week van het leven van Johan en Cornelis. In eerste instantie lijkt het pamflet niets met het hiernamaals te maken te hebben, tot de geesten van Johan en Cornelis op het allerlaatste optreden als personages die vanuit de hel tijdelijk teruggekeerd zijn naar de aarde, maar al snel weer terug moeten. Wanneer aan de geest van Cornelis gevraagd wordt waar de geest van Johan naartoe is, zegt Cornelis immers: ‘Hy moet in Charons Boot den droeven vloet betreên, / Nu voor de tweede mael.’¹⁷³ Er wordt hier, net als in veel andere pamfletten die ingaan op het thema van de hel, verwezen naar Charon die de doden naar de hel brengt. Dat Johan naar de hel gaat, wordt bevestigd door middel van zijn eigen afscheidsworden: ‘Dit is het loon mijn Kindt, die als Verrader tracht / Te drucken d’echten Prins, en wettelijke Macht / Wil trappen met den voet, ik lee het voor geen wonder. / Het aerdrijk berst, en moet met haeste voort na onder, / Vaer wel mijn Kindt, vaer wel.’¹⁷⁴ De auteur laat de geest van Johan daarbij toegeven dat hij een landverrader is en dat hij veel zonden heeft begaan. Er wordt dus weer gebruik gemaakt van het humoristisch procedé ironie, door de werkelijke visie van De Witt om te keren. Daarbij moeten de broers allebei naar de hel, wat impliceert dat ze slechte mensen zijn en moeten boeten voor hun zonden.

¹⁷² Pflt 10487, p. 11

¹⁷³ Pflt 10465, p. 47

¹⁷⁴ Pflt 10465, p. 47

Opvallend bij dit toneelstuk is dat de geest van Cornelis met een duidelijke reden verschijnt voor zijn familie. Hij bericht het personage Fredrick, dat in het stuk de ‘Minnaer van Johanna’ genoemd wordt, op verzoek van Pluto dat hij verwacht wordt in de hel voor zijn zonden:¹⁷⁵

Fredrico mijnen vrient, u dagen zijn geweken,
Gy wordt ter hel ontboôn, dat door u eygen stael
Voor het Verraders stuk, het beenige fataal
Door-kerreft uwen draet: zijt gy een mede-staander,
’t Is reên dat gy ook zijt een mede-helle-gaender.
Dit Rijk, dit welig Rijk, en rusten sal niet eer,
Voor dat u valsche ziel by Pluto is ter neêr,
Om dat gy woud door ’t Swaert den Prins benemen ’t leven,
Eer noch een uur verloopt. *Fre.* Wie heeft ’t gebied gegeven?
Ru. ’t Gebod komt uyt de hel, door Pluto is ’t geschiet,
Die heeft u ziel geëyst, die met sijn schichten schiet;
Ik wacht u strak beneên’¹⁷⁶

Het is opvallend dat de dochter van Johan in het toneelstuk een minnaar genaamd Fredrick krijgt, die vervolgens opgeroepen wordt om naar de hel te komen. De dochter van Johan de Witt, Anna de Witt, is in werkelijkheid in 1655 geboren, wat betekent dat ze in 1672 ongeveer 17 jaar oud was.¹⁷⁷ Het is niet erg waarschijnlijk dat de dochter van Johan de Witt een minnaar had en dit algemeen bekend was in de Republiek. Het is waarschijnlijker dat de auteur van dit pamflet het personage van de minnaar van de dochter van Johan met een reden ingevoerd heeft.

Zo zou het personage van Fredrick kunnen verwijzen naar Frederik Hendrik van Nassau, Heer van Zuijlestein.¹⁷⁸ Hij was de onwettige zoon van prins Frederik Hendrik van Oranje en daarmee de neef van prins Willem III. Fredrik was van 1640 tot 1672 kapitein van de Staatse infanterie en was zeven jaar lang gouverneur van Willem III. In 1660 was door de politiek van Johan de Witt een commissie aangesteld om de educatie van prins Willem III in goede banen te leiden. De afschaffing van deze commissie in 1666 veroorzaakte het ontslag

¹⁷⁵ Pflt 10465, p. 3

¹⁷⁶ Pflt 10465, p. 47

¹⁷⁷ Vgl. Genealogie Online 1997-2017: <https://www.genealogieonline.nl/genealogie-schenkenberg-van-mierop/I1062069856.php>

¹⁷⁸ Vgl. Genealogie Online 1997-2017: <https://www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/I23051.php>

van Fredrik als gouverneur. Ook werd Fredrik in 1672 in verband gebracht met de moord op de gebroeders De Witt.¹⁷⁹

In dit pamflet vertelt Cornelis Fredrick dat Pluto hem in de hel verwacht, vanwege de zonden die hij begaan heeft. Hij wordt ervan beschuldigd dat hij de ‘Prins’ door een ‘Swaert’ het leven ‘benemen’ wilde.¹⁸⁰ Het koppelen van de ‘Prins’ aan de Prins van Oranje lijkt op het eerste gezicht aannemelijk. Het is echter onwaarschijnlijk dat Fredrick zijn neef de Prins van Oranje in werkelijkheid heeft proberen te vermoorden. Daar is niets over te vinden in de geschiedschrijvingen, terwijl een moordpoging op Willem III waarschijnlijk wel in de boeken zou zijn gekomen. Een waarschijnlijker mogelijkheid is daarom dat hier met ‘Prins’ verwezen wordt naar Johan de Witt, die in andere pamfletten al vaker ‘Jan Prins’ genoemd is (bijvoorbeeld in pfl 10430). Dat komt overeen met het gegeven dat Fredrik betrokken zou zijn geweest bij de moord op Johan en Cornelis. In dat geval zou Fredrik thuishoren in de hel, omdat hij een rol zou hebben gespeeld in de moord op de De Witten. Hoewel de rol van het personage Fredrick niet toevallig, maar betekenisvol lijkt te zijn, is het koppelen van het personage aan een historisch figuur problematisch. We kunnen immers niet met zekerheid vaststellen dat hier verwezen wordt naar Frederik Hendrik van Nassau, maar kunnen hier slecht over speculeren.

In dit pamflet worden dus waarschijnlijk niet alleen Johan en Cornelis, maar ook het personage Fredrick geheeld, door ze alle drie weer te geven als mensen die vanwege hun zonden in de hel behoren te zijn. Hoewel de rol van Fredrick in dit pamflet nog veel vragen oproept, kan in ieder geval vastgesteld worden dat Johan en Cornelis bekritiseerd worden met behulp van het humoristisch procedé ironie.

Rouw-klacht, of t' Samenspraec, tussen Mr. Jan en Cornelis de Wit

Jan en Cornelis houden in dit pamflet (pfl 10396) een dialoog als personages. Hoewel de personages niet letterlijk geesten worden genoemd, is het duidelijk dat ze gestorven zijn en zijn ze in gesprek, wat minstens suggereert dat het hier om geesten gaat. De personages klagen over hun huidige toestand: ‘Mr. Corn. Wat lijdt ons Lichaem nu, ellenden en verdrieten / Veel slimmer als het ons, quam in gedachten schieten: / Mr. Jan. ’t Is waer ‘k beken het nu, en ’t is ons eygen schult;’¹⁸¹ De broers worden dus weer op een ironische wijze voorgesteld, door het omkeren van hun werkelijke visie. De personages zien immers in dat ze

¹⁷⁹ Vgl. Genealogie Online 1997-2017: <https://www.genealogieonline.nl/west-europese-adel/I23051.php>

¹⁸⁰ Pfl 10465, p. 47

¹⁸¹ Pfl 10396, p. 6

fout zijn geweest tijdens hun bewind en vragen voor vergeving van hun zonden:

Mr. Jan. Mijn wensch die is nu mee wel op de selfde voet;
Maer: Ick heb te veel getracht te dempen in het bloet,
Die Hoogh-gebooren Vorst, Wilhelmus van Nassouwen,
Die voor het Vaderlant gesworen heeft te houwen,
Sijn laetste druppel bloedt, soo langh hy adem heeft:
Ick hoop de groote Godt nu onse sondt vergeeft.¹⁸²

Daarbij refereert Jan ook aan de hel, waar hij volgens hemzelf naar toe moet gaan: ‘En ick van ’t selfde meê, alsoo ick moet verschijnen, / In *Proserpians* Zael, om alle wreede pijnen: / Die ick nu heb gedaen aen ’t lieve Vaderlant, / Vaert wel tot dat wy sijn, by *Stix* en *Radamant*.’¹⁸³ In dit citaat wordt verwezen naar de Griekse godin van het dodenrijk, Persephone (in het Latijn Proserpina). Volgens de auteur behoort Johan dus in de hel, waar hij eeuwig moet lijden op de manier waarop hij de Republiek liet lijden. Die negatieve visie wordt in dit pamflet verwoord door de broers zelf, met behulp van het humoristisch procedé ironie. Zo wordt ook in dit pamflet een negatieve opinie op een satirische wijze met behulp van de thematiek van de hel verwoord.

Algemene bevindingen bij pamfletten met Johan en Cornelis als geesten

Bij de pamfletten waarin de geesten van de broers een rol krijgen, worden er niet veel humoristische procedés gebruikt. Slechts één humoristisch procedé, namelijk ironie, komt vaak voor in deze pamfletten. De satirische aanval op de broers door middel van humoristische procedés is in deze zeven pamfletten veel subtieler dan in de andere pamfletten uit het corpus. In de pamfletten waarbij de geesten van de De Witten aan het woord komen, wordt veelvuldig gebruik gemaakt van het humoristisch procedé ironie om een (meestal negatieve) visie weer te geven over (één van) de broers. Bij alle zeven pamfletten is er (waarschijnlijk) sprake van het inzetten van ironie of sarcasme, door de geesten van de broers een visie te laten uitdragen die niet overeenkomt met de werkelijke visie van de broers. Dat gebeurt meestal door Johan en Cornelis verslag te laten doen van de manier waarop ze het land verkeerd bestuurd hebben en door te bekennen dat ze landverraders zijn en het slechtste met de Republiek voorhadden. Dat het bespotten van de broers minder nadrukkelijk is in de

¹⁸² Pflt 10396, p. 6

¹⁸³ Pflt 10396, p. 6

pamfletten met geesten, kan wellicht verklaard worden doordat een visie weergegeven wordt vanuit het perspectief van de personages Johan en Cornelis. Doordat de geesten van de De Witten zelf aan het woord worden gelaten, wordt de satirische aanval op de broers meestal door henzelf als personages uitgevoerd. Daarbij is het minder makkelijk en minder logisch om de broers zichzelf nadrukkelijk belachelijk te maken en te bekritisieren dan om dat door andere instanties in de tekst te laten doen.

4. Tot slot...

Na de 25 pamfletten over Johan en Cornelis waarin de thematiek van het hiernamaals een rol speelt geanalyseerd te hebben, kan ten slotte een conclusie gevormd worden waarin de onderzoeksvraag beantwoord wordt, kunnen de bevindingen van dit onderzoek gekoppeld worden aan eerder onderzoek en kunnen suggesties gedaan worden voor vervolgonderzoek. Allereerst kan de onderzoeksvraag ‘Hoe wordt satire ingezet in de pamfletten over Johan en Cornelis de Witt uit 1672 waarin de thematiek van het hiernamaals wordt gebruikt?’ nu met behulp van de analyse van de 25 pamfletten zoals beschreven in hoofdstuk 3 beantwoord worden.

4.1 Conclusie

Wat over het algemeen opvalt is dat de verwijzingen op woordniveau in de pamfletten uit het corpus vooral bestaan uit vergelijkingen tussen Johan en Cornelis en de duivel. Dat komt meestal tot uiting door middel van de term *Witte Duivel*, maar kan ook gebruikt worden door de begrippen *duivel* of *hel* in een andere samenstelling te verwerken. Het op die manier verwijzen naar de broers komt in de andere pamfletten ook veel voor. Daarbij wordt over het algemeen gezien zeer vaak verwezen naar het figuur Charon, die volgens de Griekse mythe de veerman van de onderwereld was. Ook het benoemen van de invloed van de duivel op de broers komt dikwijls terug in de pamfletten.

De hel speelt een belangrijke rol wanneer een negatieve opinie over de broers geuit wordt. Niet alleen Johan en Cornelis worden in de pamfletten vaak naar de hel gestuurd, maar ook andere Nederlandse regenten, zoals Pieter de Groot, Mombas en Henry de Buat en andere contemporaine figuren, zoals Cromwell, Pieter de Sitter en Fredrick. Wanneer Johan en Cornelis in het hiernamaals worden afgebeeld, worden de inwoners van de hel, waaronder de duivel zelf, vaak weergegeven alsof ze bang zijn dat Johan en Cornelis in hun kwaadaardigheid de hel zullen overnemen en de duivel van zijn troon stoten. Daarbij worden de broers vaak niet toegelaten tot de hel. Vooral bij de pamfletten die gesitueerd zijn in het hiernamaals wordt op die manier veelal gebruik gemaakt van het humoristisch procedé overdrijving. Ook wordt ingespeeld op leedvermaak door uitgebreide beschrijvingen te geven van het martelen van de broers.

Het personage van de duivel wordt door veel verschillende figuren vervuld. Zo worden

Lucifer (duivel in het christendom), Pluto (de Romeinse god van de onderwereld) en Peresphone (de Griekse godin van het dodenrijk) in de verschillende pamfletten afgewisseld als heersers van de hel. Behalve naar de heersers van de hel, wordt ook verwezen naar andere figuren uit de mythologie, zoals Moloch (de christelijke afgod van het vuur), Diana (Romeinse godin van de jacht), Phoebus (Romeinse zonnegod), Hydra (Grieks monster) en Sisyphus (figuur uit Griekse mythologie).

Wanneer de broers zelf als personages aan het woord komen in de teksten, geven zij meestal aan dat ze schuldig zijn aan landverraad en dat ze uitermate zondig geleefd hebben. Bij teksten waarin een duidelijk negatieve mening over de broers weergegeven wordt, maakt de auteur dan gebruik van het humoristisch procedé ironie. De auteurs zetten de personages van de broers in om de negatieve mening van het Nederlandse volk ten opzichte van de De Witten te beamen en de moord op de broers te rechtvaardigen. Daarbij klagen de personages van de broers vaak over de omstandigheden waarin ze verkeren of over hoe veel ze hebben geleden of nog steeds lijden.

Van de 25 pamfletten uit het corpus blijkt er in maar liefst 21 pamfletten een negatieve opinie geuit te worden ten opzichte van Johan of Cornelis. In twee pamfletten, die geschreven zijn door één auteur, wordt duidelijk een positieve mening ten opzichte van de broers uitgedragen. Hier wordt met behulp van het humoristisch procedé vergelijking niet kritiek geuit op de broers, maar op de burgers die de broers vermoord hebben. In de twee pamfletten die dan nog over blijven is het niet duidelijk of er een negatieve of een positieve mening over de broers verwoord wordt, omdat deze pamfletten op verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden. Opvallend is dat in alle pamfletten uit de categorie pamfletten die gesitueerd zijn in het hiernamaals een overheersende negatieve en kritische houding naar voren komt. De pamfletten uit deze categorie blijken ook inhoudelijk het diepst in te gaan op de thematiek van het hiernamaals.

Over het algemeen gezien worden in alle pamfletten diverse humoristische procedés gebruikt die bijdragen aan het spottende karakter van de pamfletten en vaak gecombineerd worden met kritiek. Zo wordt gebruik gemaakt van veel verwijzingen, overdrijving, ironie, vergelijkingen, metaforen en aspecten die zorgen voor leedvermaak. Een enkele keer wordt gebruik gemaakt van een retorische vraag, tegenstelling en het op een platte manier bespreken van taboes als poep en plas. Het gebruik van veel verschillende humoristische technieken om de pamfletten vermakelijker te maken, sluit aan bij de eerder geformuleerde verwachting dat de pamfletten in 1672 zich pogen te onderscheiden vanwege de grote concurrentie.

Deze uitspraak wordt ook bevestigd wanneer gekeken wordt naar de verscheidenheid

aan literaire vormen waarin de pamfletten geschreven zijn. Zo zijn er veel samenspraken, niet alleen tussen nieuwe fictieve personages, maar ook tussen Johan of Cornelis, de geesten van Johan of Cornelis en de duivel. Tevens vinden we in het corpus een fictieve rechtszaak met het volk en de geesten van Johan en Cornelis als personages, twee tragedies, monologen van de geesten van Johan en Cornelis, diverse reizen naar het hiernamaals en beschrijvingen vanuit de hel. Ook wordt veel gebruik gemaakt van gedichten om de contemporaine situatie te beschrijven en een mening te uiten.

4.2 Reflectie op eerder onderzoek

Wanneer dit onderzoek vergeleken wordt met het onderzoek van Reinders, lijkt het belang van pamfletten in de politieke discussie van het Rampjaar bevestigd te worden. De belangrijkste politieke gebeurtenissen en kwesties worden uitvoerig besproken in de pamfletten, waarbij informatie wordt gegeven, meningen worden geuit en de lezers aangezet worden om actie te ondernemen. Waar Reinders echter nauwelijks op ingaat in zijn onderzoek, is de rol die vermaak speelt in de pamfletten. Niet alleen blijken de pamfletten die in dit onderzoek geanalyseerd zijn namelijk in veel verschillende literaire vormen geschreven te zijn, maar ook met behulp van diverse humoristische technieken aantrekkelijker voor het lezerspubliek gemaakt te zijn. Reinders bespreekt wel de persuasieve functie van pamfletten, door te benadrukken dat pamfletten (soms succesvol) werden ingezet om het volk van een mening te overtuigen en ergens toe aan te zetten. Hoewel hij wel laat zien dat de pamfletten in verschillende vormen uitgegeven zijn, benadrukt hij vooral de inhoud van de pamfletten om een beeld te schetsen van de gebeurtenissen tijdens het Rampjaar. Hij gaat echter volledig voorbij aan de rol van vermaak en aantrekkelijkheid en de noodzaak om zich te onderscheiden in de pamfletten uit 1672. Ook in ander onderzoek naar pamfletten wordt de vermaaksfunctie weinig of helemaal niet behandeld. Harms benadrukt wel het opvallen van pamfletten in de vorm van gedichten en in de vorm van praatjes, maar besteedt geen aandacht aan de andere vormen die gebruikt worden om de pamfletten aantrekkelijker te maken.

De pamfletten waarin een reis door het hiernamaals wordt beschreven, kunnen gekoppeld worden aan het onderzoek van Vervaeck naar hellevaarten. Hoewel Vervaeck alleen de fictieve reis naar de hel behandelt, wordt die reis in de pamfletten van 1672 breder getrokken, doordat de hemel en het vagevuur regelmatig worden toegevoegd. Vervaeck geeft in zijn indeling van functies van hellevaarten aan dat de tekst een politieke functie kan vervullen. Dat blijkt ook uit dit onderzoek. In de pamfletten waarin een reis door het

hiernamaals wordt beschreven wordt duidelijk kritiek gegeven op diverse politieke figuren, waaronder Johan en Cornelis de Witt. Vervaecks beschrijving van de politieke functie in de reis door de hel schiet echter tekort als het gaat om het inzetten van de thematiek van de hel om kritiek te uiten op een politieke situatie. Vervaeck lijkt hier niet op in te gaan, terwijl in dit onderzoek duidelijk wordt dat in de pamfletten niet alleen kritiek geuit wordt op politieke personen, maar ook op de algemene politieke toestand van een land. De politieke functie van de hellevaart komt niet alleen tot uiting door het invoeren van politieke personages, maar ook door andere personages in het verhaal meningen te laten uiten over politieke personen of een politieke situatie.

4.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

Deze masterscriptie biedt een inzicht in de manier waarop satire met behulp van de thematiek van het hiernamaals ingezet werd in pamfletten uit 1672 om Nederlanders te informeren, van een opinie te overtuigen en zelfs aan te zetten tot actie. Hoewel in dit onderzoek een poging gedaan is meerdere pamfletten uit het rampjaar uitvoerig te bespreken, zijn er nog zeer veel pamfletten die nu niet besproken zijn, maar wel het analyseren waard zijn. Er ligt dan ook nog veel materiaal voor vervolgonderzoek. Door binnen de 899 pamfletten te kijken welke pamfletten ingaan op Johan en Cornelis de Witt, kan in vervolgonderzoek gekeken worden welke pamfletten niet ingaan op de broers en op welke andere zaken die pamfletten vooral ingaan.

Nu in deze scriptie een beeld is gegeven van het gebruik van de thematiek van het hiernamaals in pamfletten over de gebroeders De Witt uit 1672, kan ook gekeken worden naar deze thematiek in de pamfletten over de broers die vóór of na 1672 verschenen zijn. Zo zou er een ontwikkeling kunnen worden geschetst van het belang van het gebruik van het hiernamaals en de mate van het gebruik van humoristische procedés in pamfletten over de De Witten door de jaren heen. Ook zou de thematiek van het hiernamaals in pamfletten uit andere jaren waarin opvallende politieke debatten speelden onderzocht kunnen worden. Zo zou het interessant zijn om te kijken of het thema van het hiernamaals ook gebruikt werd in de pennestrijd van 1757, waarin opnieuw gediscussieerd werd over de De Witten. Tevens zouden onderzoekers zich in de toekomst kunnen richten op de andere interessante thema's die opduiken in de pamfletten uit 1672. Zo blijkt de thematiek van voedsel ook veel gebruikt te worden om een opinie te verwoorden en zou hier dus ook naar gekeken kunnen worden.

Ook zou humor of satire geanalyseerd kunnen worden in alle andere pamfletten uit het

Rampjaar. Zo zou een vollediger beeld kunnen worden geschetst van de rol van humor of satire in 1672. Daarbij zouden dan pamfletten van een aantal jaren eerder en een aantal jaren later vergeleken kunnen worden met de pamfletten uit 1672 om vast te stellen of er een ontwikkeling heeft plaatsgevonden in de pamfletten en de rol van humor of satire. Een dergelijke ontwikkeling zou ook onderzocht kunnen worden aan de hand van het thema van het hiernamaals of een ander thema, of aan de hand van de visie op Johan en Cornelis de Witt.

Tevens zou de weergave van Prins Willem van Oranje III in pamfletten nader onderzocht kunnen worden, of de rol die hij speelde in de pamflettencampagne an sich. Daarbij kan gekeken worden op welke manier de succesvolle politiek van Willem III gekoppeld kan worden aan de persuasieve kracht van zijn pamfletten. Wellicht kan hierbij een vergelijking gemaakt worden met de persuasieve kracht van de pamfletten van Johan en Cornelis de Witt. Kortom, er is nog genoeg onderzoek te verrichten naar de schat van pamfletten uit 1672, het tragische verhaal van de gebroeders De Witt, de kracht van satire en de weergave van het hiernamaals in literatuur.

5. Bibliografie

5.1 Primaire literatuur

- *Aanspraak aan den gestrengen heer Kornelis de Wit, ruwaardt van Putten in zyn gevangenis*, pflt 10391
- *Antwoort van den leeuw aen d'echo*, pflt 10358
- *Antwoort van sijn hoogheyt de heer prince van Oranje in dato den 22. Iuly 167. op de missive van de heer Iohan de Wit, aengaende de pasquillen op sijn persoon ende devoir ontrent de legers van den staet*, pflt 10164
- *Appendix van de boecken ofte biblioteek van mr. Johan de Witt*, pflt 10441
- *Appendix van de catalogus van boecken van mr Jan de Wit [...] Welcke verkocht sullen werden op de zael van 'sGraven-hage, maendag den 5 july 1672*, pflt 10440
- *Appendix, ofte staert van den grooten en witten duyvel*, pflt 10324
- *Bloedigen Haegh, of't godsaligh afsterven van Jacob de Graef, de jonge, op den 29 junii 1672*, pflt 10465
- *Brillen voor alderhande gezichten*, pflt 347.
- *Brillen voor allerhande Gesichten*, pflt 10328
- *Brillen voor allerhande Gesichten, Tweede deel. 'Op de Vragen van de Hollandtsche Maegt, en Cornelis de Wit, met een Aenspraeck aen de selven. De sprekende Geesten van Jan en Cornelis de Wit, uyt d'andere Werelt'*, pflt 10487
- *Brillerus Sondags-Praetje*, pflt 10490
- *Bysondere speculation op den staet*, pflt 10367
- *Coppye van een brief, geschreven van sekeren vrien aen sijn compeer*, pflt 10423
- *Deductie van den teghenwoordigen toestant van dit Nederlandt, ofte Tweede deel van den grooten en witten duyvel*, pflt 10383
- *De geest van Ian en Cornelis de Wit*, pflt 10107:1
- *De geest van Jan de Wit, aen den heer van Beverningh*, pflt 10415a
- *De Haeghse anatomie, door mr. Borrebagh. Publijck op den 20 van oegstmaent verricht*, pflt 10403
- *De heldere dageraad verschenen over de provintien van Hollandt, Zeelandt, &c.*, pflt 10311
- *De hel in roeren, ofte de verslaegentheydt en schrick van de onderaerdsche geesten. Op de aenkomst van [...] Jan en Kees de Wit*, pflt 10415

- *De laster-kladde der landverraderie op de heeren magistraten uytgeworpen, afgekeert, en neergetreden*, pflt 10453
- *De verhemelde geest van den doorluchtigen Oranje-martelaer Henry de Fleury, heere van Buat ... Aensprekende de rampsalige geesten van mr. Jan de Wit ... ende mr. Cornelis de Wit ... beyde varende in Charons boot naer het helsche rijck, op den 20 augusti 1672*, pflt 10397
- *Den bedrogen Engelsman met de handen in 't hair. Of t'samenspraeck tussen drie personen*, pflt 10480
- *Den gevluchten uyl, of Rasenden Twentschen duyvel, overgebleven procurator generael van den gewesen grooten advocaet den witten duyvel*, pflt 10467
- *Den grooten en witten duyvel; dat is, Een klaer vertoon en aenwysinge dat den koninck van Vranckrijck niet door geweld van wapenen, maer door de malitieuze directie van Jan de Wit [...] soo veel steden [...] onder zijn gehoorsaemheydt heeft bekomen*, pflt 10320
- *Den onvermakelijcke wandel-wegh na den hemel, of de hel en hemel-reys van Jan en Cornelis de Wit*, pflt 10407
- *Den oprechten patriot; aangewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenauer*, pflt 10497
- *Den oranjen kap, geset op 't hoofd van den Rotterdamschen paus [...], t'samen gesteldt door Griet, Neel, en Ael*, pflt 10477
- *Den Tweeden echo*, pflt 10357
- *De vast-gekuypte |Loevesteynsche ton aen duygen*, pflt 10430
- *D'Orangie vlagge op den Haegschen tooren: of den tweeden Trits van verstanden*, pflt 10624
- *D'ydele vlucht vertoont in de schielikke dood van Kornelis en Jan de Wit*, pflt 10419
- *Echo*, pflt 10356
- *Echôs echo*, pflt 10358a
- *Een varsche saus, op de oubacke Engelsche venesoen, in Hollandt opgedischt*, pflt 10617
- *Een waarschijnlijk verhael ofte t'samen-spraecke, tusschen d'heer pensionaris Johan de Wit ende de drommel*, pflt 10415a
- *Erbarmmelijcke 'tsamenspraek, tusschen den heer pensionaris de Wit, met den heer secretaris Beaumont*, pflt 10365
- *Het geding ofte proces der geesten, van mr. Kornelis en Iohan de Wit*, pflt 10400
- *Het onbevleekte |wit, of het doel van Hollandts ware intrest. Tegens zeecker libel genaemt Conideratien over den tegenwoordigen toestandt van ons lieve vaderlandt*, pflt 10231
- *Hydra of monster-dier, dat tzedert den iare 1650. in de Vereenighde Nederlanden gewoedt heeft*, pflt 10601

- *Hydra of monster-dier, dat tzedert den iare 1650. in de Vereenighde Nederlanden gewoedt heeft*, pflt 10602
- *Jan de With vergeleken met Julius Caesar*, pflt 10425
- *Leger-praetje, |tusschen ses persoonen [...] over den toestant van ons ruyters en soldaten*, pflt 10603
- *Lucifers blytschap, haast in droefheyte verandert*, pflt 10402 en pflt 10415a
- *Natuurlijcke echo, uytgegalmt over 't eyndt van Cornelis en Jan de Wit*, pflt 10396
- *Niet goed Frans, maer goet prins, of den derden Trits van verstanden*, pflt 10626
- *Onpartydige consideratien, over de missive van sijn hoogheyt de heer prins van Orange*, pflt 10340
- *Op d'afbeeldinge van Kornelis de Wit, ouwt burgermeester der stad Dordrecht, en ruwaart van den lande van Putten*, pflt 10371
- *Oprechte vermeerderde brillen voor alderhande gesichten*, pflt 10488
- *Orangie banquet gedischt na 't opgeschafte Hollandts venezoen, op Engelandts naam wanbakken*, pflt 10613
- *Request van de Amsterdamsche borgerye aen syn hoogheyt, den heere prins van Oranje*, pflt 10213a
- *'t Leven en bedrijf van mr. Jan van Oldenbarnevelt, nagevolgt van mr. Jan de Wit*, pflt 10433
- *'t Ontdekte vergift, gevonden in de Hollandtse venezoen*, pflt 10616
- *Tooneel der wereltse verandering gesien in de persoonen van Kornelis en Iohan de Wit*, pflt 10195
- *Tragoedie van den bloedigen Haeg, ofte Broeder-moort van Jan en Cornelis de Wit, geschiedt den 20 augustii*, pflt 10452
- *Trits van verstanden. Pen en inkt. Brillaris en Pasquillus met zijn oude profecyen*, pflt 10375
- *Verhael |van het secrete der misse, ofte Uytvindinge van de rechte oorsaeken deser tegenwoordige oorlogen. Vertoont in een 'tsamenspraeck tusschen twee Nimweegse borgeren*, pflt 10350
- *Verscheyde |aenmerkingen op eenige saken onlangs voorgevallen: als de doot van C. en J. de Wit, 't veranderen der magistrature; en specialijck 't gene voor Woerden en Naerden gepasseert is*, pflt 10412
- *Verscheyde |consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant*, pflt 10224
- *Vriende-praetjen |over het Eeuwig Edict, ofte starcken eeuwigen edick [...] die de*

5.2 Secundaire literatuur

- Aa, A.J. van der, 'Adolf Borrebach' in: *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 2. Eerste en tweede stuk*. 1854. Geraadpleegd via DBNL, 28-05-2017:
http://www.dbnl.org/tekst/aa_001biog02_01/aa_001biog02_01_1312.php
- Abrams, M.H. 'Satire'. In: *A Glossary of Literary Terms*. New York, 2009
- Bartelink, G.J.M., *Mythologisch woordenboek*. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1969
- Blok, P.J., P.C. Molhuysen, 'Buat, Henri de Fleury de Culan' in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 1*. 1911. Geraadpleegd via DBNL, 28-05-2017:
http://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu01_01/molh003nieu01_01_0884.php
- Blok, P.J., P.C. Molhuysen, 'Beverningk, Hieronymus van' in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 7*. 1927. Geraadpleegd via DBNL, 29-05-2017:
- Bork, G.J. van, et al. 'metaforiek' en 'vorm' in: *Algemeen letterkundig lexicon*, 2012.
- Dekker, Rudolf. *Holland lacht. Honderd moppen uit de Gouden Eeuw*. Wereldbibliotheek, Amsterdam 2007
- Derksen, Guido, Martin van Mousch, Jop Mijwaard, *Geïllustreerde Atlas van het Hiernamaals*. Nieuw Amsterdam Uitgevers 2010
- Dreiskämper, Petra. *Redeloos, radeloos, reddeloos. De geschiedenis van het rampjaar 1672*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 1998
- Encyclopaedia Britannica, Inc. 2017, geraadpleegd op 17-06-2017:
<https://www.britannica.com/biography/Concino-Concini-Marquis-dAncre>
- Coret Genealogie, 'Anna de Witt, 'Frederik Hendrik van Nassau Heer van Zuijlestein' en 'Simon van Beaumont' in: Genealogie Online, 1997-2017. Geraadpleegd op 16-06-2017:
<https://www.genealogieonline.nl/>
- Geyl, P. 'De Witten-oorlog. Een pennestrijd in 1757' in: *Mededelingen der koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Nieuwe reeks, deel 16, afdeling Letterkunde, Nos. 1-14*. Uitgave van de N.V. Noord-Hollandische Uitgevers Maatschappij, Amsterdam 1953, p. 375-526
- *Historisch wetenschappelijk beschrijvend woordenboek van het Nederlands, 1500 tot 1976* (WNT): 'drommel', 'hydra', 'venezoen' en 'worst', 2017.
- Hoeven, H. van der. 'Verzamelaars en pamfletten', in: W.P.C. Knuttel. *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. D1. I. 1978

- Kruif, José de, Marijke Meijer Drees, Jeroen Salman, *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2006
- Maalderink Jos, Rudolf Julius, in De Speld, 'Ach, Trump wordt over 4 jaar toch niet herkozen' *Amerikaanse media maken zich niet druk*. 09-11-2016, geraadpleegd op 01-06-2017: <https://speld.nl/2016/11/09/ach-trump-wordt-4-jaar-toch-herkozen/>
- Meijer Drees, M., I. Nieuwenhuis, 'De macht van satire: grenzen testen, grenzen stellen'. In: *Nederlandse letterkunde* 15 (2010) 3
- Nieuwenhuis, Ivo. *Onder het mom van satire. Laster, spot en ironie in Nederland, 1780-1800*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2014
- Panhuysen, Luc. *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*. Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2005
- Panhuysen, Luc. *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen 2009
- Parre, Hugo van der. 'Satire als letterkundig begrip'. In: *Spektator* 14 (1985) 6
- Plaat, Gees van der. *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2003
- Reinders, Michel. *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672*. Uitgeverij Balans, Amsterdam 2010
- Sokol, Kirsten, in De Redactie "Trump triumphs" *koppen Amerikaanse media*. 09-11-2016. Geraadpleegd op 01-06-2017: <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/buitenland/1.2815833#>
- Verberckmoes, J. *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw*. Nijmegen 1998
- Vervaeck, Bart. *Literaire hellevaarten. Van klassiek naar postmodern*. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2006

Bijlage 1

Pamfletten over gebroeders de Witt

Pamfletnummer (pflt)	Titel
15	Requeste, wegens de huysvrouw en vrienden van Cornelis de Wit, oud burgermeester der stadt Dordrecht, overgegeven aen den Hove van Hollandt
347	Brillen voor alderhande gezichten
363	Brillen voor alderhande Gesichten
9967	Den helderen morgenstont, van den aenstaenden dagh van heerlyckheyt, van sijn hoogheyt den heere prince van Orange, als sijn doorluchtigheyt wiert....
10014	Eenvoudig burgerpraatje, over een boekje, genaamt Consideratien over den tegenwoordigen toestant van het Vereenigde Nederland
10107:1	De geest van Ian en Cornelis de Wit
10107:2	Copie van een brief geschreven uyt de stadt Docum, raeckende den toestant van Groeningen en Omme-landen
10117	Maeghd van Groningen vervattende de oorloog in Nederland in't jaer 1672
10164	Antwoort van sijn hoogheyt de heer prince van Oranje in dato den 22. Iuly 167. op de missive van de heer Iohan de Wit, aengaende de pasquillen op sijn persoon ende devoir ontrent de legers van den staet
10169a	Copie uyt den Haegh
10181	Edele groot mogende heeren ..
10183	Extract uyt een brief uyt 's Gravenhage
10184	Verdoog ofte consideratien den Hove van Hollandt met behoorlijk respect gesuggereert ofte over-gegeven, by, ofte van wegen de huysvrouw ende de vrunden van Cornelis de Witt [...] tegen de valsche aenbrenginge [...] van Willem Tichelaer
10186	Consideratien en circumstantien te noteren tot begriip ende overuyginge van de innocentie van Cornelis de Witt...
10187	[Advies vanwege de zaak van Cornelis de Witt, gedateerd 15-08-1672
10190	Sententie, Van den Hove van Hollandt en West-Vrieslandt, jegens Mr. Cornelis de Witt, Oudt-Burgemeester der Stadt Dordrecht, etc. ...
10191	Oprecht verhael van 't gepasseerde ontrent de detentie van Cornelis de With
10192a	Verhael, van 't oproer, nevens de doot van de heeren Johan en Cornelis de Wit
10193	Copie van eenen brief, geschreven uyt 's Gravenhage, van den eenentvvinstigste augusti deses iaers
10194	Missive of pertinent verhael van't ghene sich in 'sGraven-hage heeft toegedragen ontrent de doot van Jan de Wit [...] en sijn broeder Cornelis de Wit

10195	Tooneel der wereltse verandering gesien in de persoonen van Kornelis en Iohan de Wit
10196	Afbeelding, en waarachtigh verhaal, hoedanig de heeren, mr. Johan de Wit ... benevens zijn broeder, mr. Cornelis de Wit ... zijn om 't leven gebracht, in 's Gravenhage, den 20 augusti 1672
10199	Spiegel van staet, en recht der burgers
10203	Spiegel van staet vertoont in meerster Jan en Cornelis de Wit
10204	Afbeelding en verhaal van 't schriklik omkomen van Mr. Johan de Wit ... en sijn broeder Mr. Cornelis de Wit ..
10206	Waerachtigh verhael, van't gepasseerde in, ende ontrent der saecken, tusschen Willem Tichelaer [...] en mr. Cornelis de Witt [...] nopende de conspiratie tegens [...] den heere prince van Orangien
10213a	Request van de Amsterdamsche borgerye aen syn hoogheyt, den heere prins van Oranje
10214	Correct aengeplackt biljet luydt als volgt: ten versoecke ..
10218	Oploop der boeren in Nederlandt, voorgevallen in 't verraat-jaar, 1672
10224	Verscheyde consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant
10231	Het onbevleekte wit, of het doel van Hollandts ware intrest. Tegens zeecker libel genaemt Conideratien over den tegenwoordigen toestandt van ons lieve vaderlandt
10257	Dubbelsinnigh Rijm
10260	Rommelzoo
10266	Bedenckingen over het geene door de borgeryen van Hollandt is te weegh gebracht, in het avancement van sijn hoogheydt, den prince van Orange
10271	Oranje in 't hart
10276	d'Opgaande Oranje son, en 't dalende Wit
10281	Brief uyt 'sGravenhage, daer in dat de oorsaken van desen tegenwoordigen droevigen oorlogh worden aangewesen
10282	Huysmans-praetje, voorgesteld tot onderrechtingh, hoe men sich in desen verwerden en murmurerige toestandt des tijds behoorden te dragen
10294	De gestoorde vryheyt
10302	Eenvoudigh verhael der gemeene bootgesellen, van het schip Hollandia
10304	Het radt van avontuere, ofte Den onvervalschten spiegel, ...
10311	De heldere dageraad verschenen over de provintien van Hollandt, Zeelandt, &c.
10320	Den grooten en witten duyvel; dat is, Een klaer vertoon en aenwysinge dat den koninck van Vranckrijck niet door geweld van wapenen, maer door de malitieuze directie van Jan de Wit [...] soo veel steden [...] onder sijn gehoorsaemheydt heeft bekomen
10324	Appendix, ofte staert van den grooten en witten duyvel
10327	Brillen voor alderhande Gesichten
10332	Brillen voor alderhande Gesichten, met een Tweede Echo, ende eenige Gedichten op d'af-beeldinge van Mr. Johan de Witt
10335	Vriende-praetjen over het Eeuwig Edict, ofte starcken eeuwigen edick [...] die de Hollandsche azijn-maeckers soo suyr in de oogen begint te druypen

10340	Onpartydige consideratien, over de missive van sijn hoogheyt de heer prins van Orange, ..
10345	Catalogus van boecken inde byblioteque van mr. Jan de Wit...
10348	Waarschouwinge aan alle edelmoedige ende getrouwe inwoonderen van Nederlandt
10350	Verhael van het secreet der misse, ofte Uytvindinge van de rechte oorsaken deser tegenwoordige oorlogen. Vertoont in een 'tsamenspraeck tusschen twee Nimweegsse borgeren
10353	Hollands interest, gestelt tegens dat van Jan de Wit; voorgevallen tusschen Hans, raads-heer, en Arent, een borger
10356	Echo
10357	Den Tweeden echo
10358	Antwoord van den leeuw aen d'echo
10358a	Echôs echo
10359	Echo's antwoord op de vragen van Cornelis de Wit, ruart van Putten
10360	De sprekende toonbank, aen de verkofte Hollander
10361	Den oudt Beyerlandtsche waersegger, ende vermaender
10362	Dit heeft een rave, roepende cras, cras, cras, uyt haren beek...
10364	Erbarmelycke t'samen-sprake, tusschen den heer pensionaris de With, met den heer secretaris Beaumont
10366	Missive van den koningh van Vrankryck aen den raed pensionaris de Wit. Geschreven op zijn vertreck nae Parijs
10367	Bysondere speculation op den staet
10368	Op d'afbeelding van Jan de Wit, zoo als het zelve onder de print van zijn beeltenis gevonden wordt
10371	Op d'afbeelding van Kornelis de Wit, ouwt burgermeester der stadt Dordrecht, en ruwaart van den lande van Putten
10372	Op de afbeelding der heeren gebroederen, Cornelis en Johan de Wit
10375	Trits van verstanden. Pen en inkt. Brillaris en Pasquillus met zijn oude profecyen
10377	Genees-Middelen voor Hollants-qualen
10381	Deductie van den tegenwoordigen toestant van dit Nederlandt
10383	Deductie van den teghenwoordigen toestant van dit Nederlandt, ofte Tweede deel van den grooten en witten duyvel
10388	Wederlegging gedicht, van het lasterschrift, genaemt verhael van't voornaemste 'tgene dezen staet sedert eenige jaren is overgekomen
10391	Aanspraak aan den gestrengen heer Kornelis de Wit, ruwaardt van Putten in zyn gevangenis
10396	Natuurlijke echo, uytgegalmt over't eyndt van Cornelis en Jan de Wit
10397	De verhemelde geest van den doorluchtigen Oranje-martelaar Henry de Fleury, heere van Buat ... Aensprekende de rampsalige geesten van mr. Jan de Wit ... ende mr. Cornelis de Wit ... beyde varende in Charons boot naer het helsche rijck, op den 20 augusti 1672
10400	Het geding ofte proces der geesten, van mr. Kornelis en Iohan de Wit
10401	Hamans galgh, of 't Witte stam-huys in 't swart
10402	Lucifers blytschap, haast in droefheyt verandert
10403	De Haeghse anatomie, door mr. Borrebagh. Publijck op den 20 van oegstmaent verricht

10404	De spreekende geesten van Jan en Cornelis de Wit, afgesonden door Marcurius, uyt d'andere werrelt
10405	De onvarmakelijcke wandel-wegh naer den hemel. De hel en hemel-reys van Jan en Cornelis de Wit, en haer wedervaren in 't vagevier
10407	Den onvermakelijcke wandel-wegh na den hemel, of de hel en hemel-reys van Jan en Cornelis de Wit
10410	Sententie van den generalen Hove van Nederland, tegens mr. Cornelis de Witt [...] en mr. Jan de Wit
10411	Sententie der burgeren van mr Cornelis de Wit ende van mr Jan de Wit
10412	Verscheide aenmerkingen op eenige saken onlangs voorgevallen: als de doot van C. en J. de Wit, 't veranderen der magistrature; en specialijk 'tgene voor Woerden en Naerden gepasseert is
10413	Den val van de Witten. In een t'samenspraek tusschen Pieter en Klaes
10415	De hel in roeren, ofte de verslaegentheyd en schrick van de onderaerdsche geesten. Op de aenkomst van [...] Jan en Kees de Wit
10416	Wonderlycke voortekenen, door twee oyevaren, nest houdende op 't Princen-hoff in 's Gravenhage over de doot van de twee gebroeders. Jan en Cornelis de Wit
10419	D'ydele vlucht vertoont in de schielikke doot van Kornelis en Jan de Wit
10420	[Zinneprent op de doot der de Witten]
10422	Sonnet op de doot van mr. Kornelis en Iohan de Wit
10423	Copie van een brief, geschreven van sekeren vrien aen zijn compeer
10424	Op de sententie van mr Cornelis de Wit, ruart van Putten
10425	Jan de With vergeleken met Julius Caesar ..
10430	De vast-gekuypde Loevesteynsche ton aen duygen
10433	't Leven en bedrijf van mr. Jan van Oldenbarnevelt, nagevolght van mr. Jan de Wit
10435	Leven, en doot, vande heeren, en meesters Cornelis en Johan de Witt
10440	Appendix van de catalogus van boecken van mr Jan de Wit [...] Welcke verkocht sullen werden op de zael van 'sGraven-hage, maendag den 5 july 1672
10441	Appendix van de boecken ofte biblioteek van mr. Johan de Witt
10442	Sleutel, ontsluitende de boecke-kas van de Witte bibliotheek, met zijn Appendix
10443	Dortse en Haagse woonsdag en saturday, of nader opening van de bibliotheecq van mr. Jan de Witth, zijnde een samenspraak tusschen een Hagenaar en Dortenaar
10446	Graf-schrift
10447	Het groote witte moort-toneel
10448	De Haaghse broeder-moort; gepleeght aen de heeren Johan en Cornelis de Witt
10451	Beklagh over Hollants verkeerde wegen
10452	Tragoedie van den bloedigen Haeg, ofte Broeder-moort van Jan en Cornelis de Wit, geschiedt den 20 ..
10453	De laster-kladde der landverraderie op de heeren magistraten uytgeworpen, afgekeert, en neergetreden
10454	De geest van Jan de Wit, aen den heer van Beverningh
10465	Bloedigen Haegh, of't godsaligh afsterven van Jacob de Graef, de jonge, op den 29 junii 1672

10466	D'ontdeckte ambassade van de Groot, ambassadeur in Vranckrijk
10467	Den gevluchten uyl, of Rasenden Twentschen duyvel, overgebleven procurator generael van den gewesen grooten advocaet den witten duyvel
10469	Het Over-yssels uyle-nest, met al die rasende eygenhoorige witte gebroetsels
10472	Eenvoudigh schuyt-praetje, tusschen een Haegenaer een [!] een Rotterdammer
10475	T'samenspraack wegens den Rotterdamschen paus en onervare vroedwif, tusschen dire hekelsters, ..
10477	Den oranje kap, geset op't hoofdt van den Rotterdamschen paus [...], t'samen gesteldt door Griet, Neel, en Ael
10480	Den bedrogen Engelsman met de handen in 't hair. Of t'samenspraeck tussen drie personen
10482	Discoursen, over den tegenwoordigen interest van het landt. Tusschen een Zeeu, Hollander en raedsheer
10485	? Brillen voor allerhande Gesichten
10487	Brillen voor allerhande Gesichten, Tweede deel. 'Op de Vragen van de Hollandtsche Maegt, en Cornelis de Wit, met een Aenspraeck aen de selven. De sprekende Geesten van Jan en Cornelis de Wit, uyt d'andere Werelt'
10488	Oprechte vermeerderde brillen voor alderhande gesichten
10490	Brillerus Sondags-Praetje
10491	T'samenspraak van den wonderlijken droom van Willem de Lange
10492	Colloquium ofte een t'samenspraeck over een wonderlijcken droom van Dromo Philetairos
10494	Wonderlijcke staatkundige droomen en gesichten
10495	'Tsamenspraeck van twee huysluyden, den eenen genaemt Keesje. En den anderen Jaepje
10496	Huysmans-praetje, noopende de tegenwoordige tijds voor-vallen [...] tusschen Jacob, Klaes en Symon
10497	Den oprechten patriot; aangewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenaer
10499	D'oprechte Oranje oogen-salf, opgeveylt door een Hollantse quaksalver
10535	't Bleetende-kalf, tegen de Haagsche lepel-mannen, ofte oven-kruypers, tot wederleggingh op het ...
10536	Delfschen echo
10537	Loff van eenige nieuwe kalver-baasen
10560	Resolutie van 't gepasseerde in de vroetschap der stadt Amsterdam, den 13 sept. ..
10561	Aangeplakt biljet. Redenen waarom eenige heeren uyt de magistraat der stadt Amsterdam gedepoteert zijn
10563	't Geklagh van de Hollandtsche melck-koe, over sijn schrale weyde
10564	Wacht-praetje, tusschen een sarjant, adelborst, en schutter. Gehouden over de oude voor-rechten der Amsterdamse burgers
10567	Dam-praetje, tusschen vier Amsterdamsche burgers..
10600	Verhael van den wonderlijken oproer, voorgevallen in de provincie van Mallanbruino [...]. t'Samenspraak tusschen drie personen
10601	Hydra of monster-dier, dat tzedert den iare 1650. in de Vereenighde Nederlanden gewoedt heeft

10602	Hydra of Monster-Dier, dat tzedert den Jare 1650. in de Vereenigde Nederlanden gewoed heeft (Het tweede Deel)
10603	Leger-praetje, tusschen ses personen [...] over den toestant van ons ruyters en soldaten
10611	Oprechte Hollandtse venezoen, met een witte saus, gebacken in den Haag
10613	Orangie banquet gedischt na't opgeschafte Hollandts venezoen, op Engelandts naam wanbakken
10614	Wederlegginge van den vergiften ende lasterlijcken Hollandtschen venezoen, gebacken in Engelandt
10615	De Rotterdamse suyckerpastey, verciert met het Oranje wapen, opgedischt ter maaltydt van't Reynsburgs maantshoofd tegen syn vergift in Engelandt gebacken
10616	't Ontdekte vergift, gevonden in de Hollandtse venezoen
10617	Een varsche saus, op de oubacke Engelsche venesoen, in Hollandt opgedischt
10619	De Hollandtsche burglary in ruste. Ghefondeert op de heylsaeme maximen, liever prins als Frans
10620	Decreet der Louvesteynse vaders ontdekt. En tegen gegaen door de liefhebberen des vaderlants
10621	De drie Neerlantsche juffers, geschaeckt op de Parysse bruyloft
10624	D'Orangie vlagge op den Haegschen tooren: of den tweeden Trits van verstanden
10626	Niet goed Frans, maer goet prins, of den derden Trits van verstanden
10629	De gronden en oorsaecken, van de ellende der Nederlanden ontdekt
10692	Een waarschijnlijk verhael ofte t'samen-spraecke, tusschen d'heer pensionaris Johan de Wit ende de drommel,..
*niet ingescand op TEMPO	Verhael van't schriklik omkomen van Jan de Wit, en den ruard van Putten

Bijlage 2

Pamfletten over het hiernamaals

Pamfletnummer	15
Titel	Requeste, wegens de huysvrouw en vrienden van Cornelis de Wit, oud burgermeester der stadt Dordrecht, overgegeven aen den Hove van Hollandt
Ondertitel	-
Auteur	
Titelblad (ja/nee)	Nee
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	2 (door groter formaat, eigenlijk 1)
Proza / rijm	Proza
Korte beschrijving van de inhoud	Brief geschreven door Jacob de Witt (vader van Johan en Cornelis) waarin hij pleit voor de onschuld van Cornelis wat betreft de beschuldigingen over het beramen van een moord op Prins Willem III.
Voor of tegen De Witt	Voor

Pamfletnummer	15
Titel	De Geest van Jan en Cornelis de Wit
Ondertitel	-
Auteur	
Titelblad (ja/nee)	Nee
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	2 (door groter formaat, eigenlijk 1)
Proza / rijm	Proza
Korte beschrijving van de inhoud	De geest van Jan en de geest van Cornelis komen apart aan het woord. Beiden hebben spijt van hun verraad. Ze raden Nederlanders aan trouw te blijven aan de Prins van Oranje, het Eeuwig Edict te vernietigen en de broers als voorbeeld te stellen voor wat er gebeurt wanneer men zich ten koste van het vaderland laat leiden door hoogmoed en eigenbaat.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10107:1
Titel	De Geest van Ian en Cornelis de Wit
Ondertitel	-
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Nee
Drukker	Govaert van Arkel
Plaats van uitgave	Amsterdam
Genoemde datum	1672
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	1
Proza / rijm	Proza
Korte beschrijving van de inhoud	De geest van Jan en de geest van Cornelis komen apart aan het woord. Beiden hebben spijt van hun verraad. Ze raden Nederlanders aan trouw te blijven aan de Prins van Oranje, het Eeuwig Edict te vernietigen en de broers als voorbeeld te stellen voor wat er gebeurt wanneer men zich ten koste van het vaderland laat leiden door hoogmoed en eigenbaat.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10320
Titel	Den grooten en witten duyvel
Ondertitel	Dat is, Een klaer vertoon en aenwysinge dat den koninck van Vranckrijck niet door geweld van wapenen, maer door de malitieuze directie van Jan de Wit; Pensionaris, ende sijne Groote Complicen, onder 't Canon van goude Lowijsen soo veel Steden en Sterckten onses lieve Vaderlandt onder zijn gehoorsaemheydt heeft bekomen.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	De plaets van den Grooten ende Witten Duyvel
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	... Quo non mortalia pectora cogit Auri sacra fames! Liever Frans als Prins, Verkeert Hollands Interest. Men schildert de Duyvel dien Menschen-verderver wel GROOT, maer noyt WIT. Fias tamen bic. Miarculum in mundo
Aantal pagina's	16
Proza / rijm	Proza

Korte beschrijving van de inhoud	Betoog over de contemporaine staat van de Republiek en hoe ze daarin zijn beland. Frankrijk heeft in een korte tijd veel gebieden in de Republiek veroverd, doordat bepaalde Nederlandse regenten omgekocht zijn door de Fransen. Er volgt een opsomming van verschillende regenten, zoals Johan en Cornelis de Witt, met een beschrijving van wat zij allemaal fout gedaan hebben in het landsbelang en waarom zij verraders zijn.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10324
Titel	Appendix, ofte staert van den grooten en witten duyvel
Ondertitel	Waer inne mede Verbotenus geïnsereert de Sententie van den Krijgs Raed over den Verrader MOMBA gewesen; met de Missive daer over by sijn Hoogheydt den Heere Prince van Orangien aen haer Ho: Mog: de Staten Generael geschreven.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	ANNO M. DC. LXXII
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	7
Proza / rijm	Proza
Korte beschrijving van de inhoud	Een opsomming van de contemporaine verraders van de Republiek, zoals Momba, Pieter de Groot, Cornelis en Johan de Witt, en welke fouten zij begaan hebben in het besturen van het land.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10371
Titel	Op d'afbeeldinge van Kornelis de Wit, ouwt burgermeester der stadt Dordrecht, en ruwaart van den lande van Putten
Ondertitel	-
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Nee
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Ja
Extra informatie titelblad	-

Aantal pagina's	2 (door groter formaat, eigenlijk 1)
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	Gedicht over de wandaden van Cornelis de Witt en beschrijving van hem als dief, landverrader en Prinsmoordenaar.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10375
Titel	Trits van verstanden.
Ondertitel	Pen en inkt. Brillaris en Pasquillus met zijn oude profecyen.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	ANNO . DC. LXXII
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	De tweede druk, vermeerderd met een Request.
Aantal pagina's	11
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	Samenspraak tussen Pen en Inkt (verkoopt pennen en inkt), Brillaris (verkoopt brillen) en Pasquillus (verkoopt blauwboekjes). Ze bespreken hun koopwaar op een metaforische manier (bijv. pennen die graag willen schrijven, maar niet meer kunnen schrijven, omdat men eeuwige edicten ermee schrijft). Ook bespreken ze een groot aantal pamfletten (uit de werkelijkheid) die in 1672 uitgegeven zijn en gaan er inhoudelijk op in.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10383
Titel	Deductie van den Teghenwoordigen Toestant van dit Nederlandt, ofte Tweede deel van den Grooten en Witen Duyvel.
Ondertitel	-
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	Antwerpen
Genoemde datum	In 't Jaer dat Willem Hendrick wordt herstelt
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	Den derden Druk, met eenige Consideratien vermeerderd.
Aantal pagina's	16

Proza / rijm	Proza
Korte beschrijving van de inhoud	Een betoog over hoe het kan dat de eerst zo welvarende Republiek nu ten onder lijkt te gaan. De oorzaak van de ondergang zijn de regenten die landverraad hebben gepleegd. Allerlei gebeurtenissen uit 1672 worden beschreven, met de nadruk op wat er mis ging aan de kant van de Republiek en hoe Frankrijk de Republiek steeds meer wist over te nemen door de fouten van het Nederlandse bestuur.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10396
Titel	Natuurlijke echo, uytgegalmt over't eyndt van Cornelis en Jan de Wit.
Ondertitel	Waer by is gevoeght de Verhemelde Geest van Henry de Fleury, Heere van Buat, &c. Als mede de Rouwklacht van Jan en Cornelis de Wit. Nevens noch een ander van deselve stoffe.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	Voor de Liefhebbers van zijn Hoogheyt.
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	7
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	Pamflet bestaat uit vier delen: (1) Natuurlijke echo: Gedicht tegen Johan en Cornelis de Witt met omschrijving van hun landverraad en viering van hun dood. (2) De Verhemelde Geest van Henry de Fleury: de geest van De Fleury die in de hel is, ziet de geesten van Johan en Cornelis in de boot van Charon de hel intreden en beschrijft welk onrecht zij hem hebben aangedaan en hoe hij wraak gaat nemen. (3) Rouw-klacht: Samenspraak tussen Johan en Cornelis die zich beklagen over hun lot. Ze bevestigen dat het hun eigen schuld is dat ze hier zijn beland en willen vergeven worden voor hun zonden. (4) Twee gedichten: Het verraad van de broers wordt beschreven en hun dood wordt gevierd.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10397
---------------	-------

Titel	De verhemelde geest van den doorluchtigen Oranje-martelaer Henry de Fleury
Ondertitel	heere van Buat, &c. Ritmeester ten dienste der Vereenighde Nederlanden, Aensprekende de rampsalige geesten van mr. Jan de Wit, Gewesen Raed-Pensionaris, en Groot Zegelbewaerder van Holland en West-Vriesland, ende mr. Cornelis de Wit, Ruard van Putten, Oud-Burgermeester der Stadt Dordrecht, beyde varende in Charons Boot naer het Helsche Rijck, op den 20 augusti 1672.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Nee
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	2 (door groter formaat, eigenlijk 1)
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	De geest van Henry de Fleury die in de hel is, ziet de geesten van Johan en Cornelis in de boot van Charon de hel intreden en beschrijft welk onrecht zij hem hebben aangedaan en hoe hij wraak gaat nemen. Daarna volgt een gedicht met zeven raadseltjes over de De Witten.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10400
Titel	Het geding ofte proces der geesten, van mr. Kornelis en Iohan de Wit.
Ondertitel	Met des Volx Replijcq.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	Gedruckt voor de verkregen Vryheyt.
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	7
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	In een soort rechtszaak komen de geest van Johan, de geest van Cornelis en het volk aan het woord. De geesten van Johan en Cornelis scheppen op over wat ze allemaal gedaan hebben voor het vaderland en hoe ze schandelijk ten val kwamen. Ten slotte verantwoordt het volk de moord van de

	broers: het was een terechte daad ten gunste van het vaderland om niet in slavernij te leven.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10403
Titel	De Haeghse anatomie, door mr. Borrebagh. Publijck op den 20 van oegstmaent verricht (1)
Ondertitel	Neevns de Amsterdamse en Haegse kermis (2) en de Vryheyt verkracht tegens de gestoorde Vryheyt (3)
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	Gedruckt op den Bergh Pegasus, aldernaest der Poëten Bron
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	Voor Doct. Cajephas
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	11
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	(1) Samenspraak tussen een Amsterdamse beeldhouwer, een Haagse slachter en een slager. Ze bespreken onder andere de slachting van de gebroeders De Witt en het verraad van de broers. (2) Gedicht waarin aan God gevraagd wordt om de De Witten te straffen voor hun zonden en verraad, in de vorm van een beschrijving van een kermisattractie. (3) Gedicht over de De Witten en hun verraad en de wraak van God op de broers.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10407
Titel	(1) Den onvermakelijcke wandel-wegh na den hemel, of de hel en hemel-reys van Jan en Cornelis de Wit, En haer wedervaren in het Vagevier. (2) Hamans Galg' of 't Witte Stam-Huys in't Swart. (3) Toneel der Wereltsche Veranderingh, Gesien in de Personen van Cornelis en Iohan de Wit.
Ondertitel	-
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	In 't Iaer 1672
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee

Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	7
Proza / rijm	Proza en rijm (1), rijm (2) en proza (3)
Korte beschrijving van de inhoud	(1) Beschrijving van de reis van Johan en Cornelis naar de hel, de hemel en het vagevuur. Ze gaan eerst langs de hel, maar worden niet binnengelaten door de duivel, omdat hij bang is dat ze de hel overnemen. Vervolgens gaan ze naar de hemel, maar ze mogen er niet in, omdat ze nog niet gezuiverd zijn van hun zonden, ze moeten eerst naar het vagevuur. Hier worden ze allebei gemarteld, totdat ze uiteindelijk paspoorten voor de hemel krijgen. (2) Gedicht over de dood van Johan en Cornelis. Er wordt gesteld dat God het volk opdracht heeft gegeven de broers te vermoorden, omdat ze zo schandelijk waren en de Republiek voor hun eigen doeleinden inzetten wegens geldzucht. (3) Het politieke leven van de broers wordt beschreven. Er wordt uiteengezet welke functies ze kregen en hoe ze vervolgens als landverraders bestempeld werden door de beschuldiging van Tichelaar. Daarna wordt de moord redelijk objectief beschreven.
Voor of tegen De Witt	Tegen (1 en 2), neutraal (3)

Pamfletnummer	10415
Titel	De Hel in Roeren
Ondertitel	Ofte de Verslagentheyt en schrick van de onderaertsche Geesten. Op de aenkomst van de twee geanatomiseerde Hollandtsche princen alias Jan en Kees de Wit.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	Johan met-worst
Plaats van uitgave	In 't Slenderhinckes steegje
Genoemde datum	Anno 1672
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	15
Proza / rijm	Proza
Korte beschrijving van de inhoud	De broers De Witt komen als prinsen geleid door verschillende duivels langs de hemel, waar ze de weg vragen naar de hel. Eenmaal in de hel aangekomen, zijn alle duivels in de hel en Lucifer doodsbang voor de broers, omdat ze vrezen dat ze de hel zouden overnemen en Lucifer van de troon zouden stoten. De broers mogen daarom de hel niet in en worden in plaats daarvan uitgebreid gemarteld.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10415a
Titel	Een waerschienlijk verhaal
Ondertitel	Ofte t'samen-spraecke, tussen d'Heer Pensionaris Johan de Witt ende de Drommel. Het welke ettelijke Jaren heeft verborgen geweest, ende nu door de Almachighe tevoorschijn gekomen.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	Gedruckt in 't Jaer 1672
Lezerspubliek	Voor alle oprechte Liefhebbers des Vaderlandts
Afbeelding (ja/nee)	
Extra informatie titelblad	Om seer klaerlijck in te spiegelen, hoe dat de menschen worden misleyt, wanneer sy soodanigen misleyder voor hebben. En wat loon hy daer voor ontfangen heeft.
Aantal pagina's	6
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	De duivel en Johan de Witt komen aan het woord over de gebeurtenissen in de Republiek. Johan heeft tijdens zijn bewind de Republiek bestuurd in dienst van de duivel. Maar nu Johan dood is, wil de duivel niets meer met hem te maken hebben, omdat hij niet te vertrouwen is en het goed mogelijk is dat hij de hel zou willen overnemen om deze te regeren zoals hij de Republiek regeerde.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10415a
Titel	De spreekende geest van Jan de Wit, verschenen op het Theatrum van de Werelt.
Ondertitel	Tragedischer Wys
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	Gedruckt na het Jaer des onderganghs der Witten
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	8
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	In dit toneelstuk wordt Jan de Wit opgevoerd als geest, die zich beklagt over zijn lot. Hij gaat in gesprek met zijn dochter Joanna, die het lot van haar vader en van haarzelf betreurt en dood wil. Kors en zijn vrouw komen gaan in gesprek over de ledenmaten van Johan en Cornelis die ze voor veel geld verkocht hebben. Kors en de geest van Jan

	gaan ook in gesprek en uiteindelijk komt het personage Gerechtigheid Jan ophalen om mee te gaan naar de hemel.
Voor of tegen De Witt	Voor of tegen, discutabel

Pamfletnummer	10415a
Titel	De Geest van Jan de Wit, aen den Heer van Beverningh
Ondertitel	-
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	4
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	De geest van Jan de Wit houdt een monoloog waarin hij zich richt op de Heer van Beverningh. Eerst waren zij kameraden en stond hij Jan altijd bij. Hij steunde hem onder andere in het doorvoeren van het Eeuwig Edict en bij de vrede die gesloten werd met Cromwel. Maar ondanks dat neemt het volk Van Beverningh niet kwalijk wat ze Jan wel kwalijk nemen. Jan vindt dat onterecht en wil wraak nemen op Van Beverningh door voor altijd als geest bij hem te blijven rondspoken.
Voor of tegen De Witt	Voor of tegen, discutabel

Pamfletnummer	10415a:2 / 10402
Titel	Lucifers Blytschap, haast in droefheyt verandert
Ondertitel	-
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-
Genoemde datum	Gedrukt in 't Jaar, doen de Swarte Duyvels door de WITTEN meende te Triumpheren, en nu vreesen Verraden te worden, M. DC. LXXII.
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	6
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	Lucifer spreekt over zijn kwaadaardigheid en hoe hij de macht heeft over de hel. Hij zou echter graag zijn macht willen uitbreiden door over de wereld te regeren als tiran.

	Charon bericht Lucifer over de dood van Johan en Cornelis de Witt. De broers waren de dienaren van Lucifer en regeerden de Republiek onder het gezag van de duivel. Maar nu ze dood zijn, is Lucifer bang dat hun heerszucht ervoor zal zorgen dat ze de hel overnemen en Lucifer van zijn troon stoten. Daarom geeft Lucifer zijn onderdanen de opdracht om de De Witten niet de hel in te laten, maar in plaats daarvan te martelen.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10430
Titel	De vast-gekuypde Loevesteynsche ton aen duygen
Ondertitel	Door den schrickelijcken Berghval van haer twee Princen
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	By Jan Verkeer-bort
Plaats van uitgave	Gedrukt tot Snavelenburgh, in de Witte Valbrugh
Genoemde datum	Anno 1672
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Ja
Extra informatie titelblad	Onderschrift afbeelding: De Bouw van Babels suyl, dongh Godt soo niet vereetel, / Als dese Princen drift na d'Aertsch en Helemsch Seetel.
Aantal pagina's	15
Proza / rijm	Proza
Korte beschrijving van de inhoud	De gebeurtenissen tijdens het bewind van Johan de Witt worden beschreven. De rol van de regenten die schuldig zijn aan landverraad wordt telkens aangehaald. Er wordt gebruik gemaakt van het metafoor van de berg waar Johan en Cornelis vanaf vallen wanneer ze vermoord worden en geen macht meer hebben.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10453
Titel	(1) De laster-kladde der landverraderie op de heeren magistraten uytgeworpen, afgekeert, en neergetreden (2) Sedert de selve Laster-Kladde met bloed begoten, met tranen afgewischt
Ondertitel	(1) Que cansa indigna serenios Foedavit vultus! (2) Hos inimica super misto premit agmine Turba: / Nec miseram effugiunt mortem: sed limine in ipso, / Moenibus in patriis, atque inter tuta domorum, / Confixi, expirant animos.
Auteur	Joachim Oudaen (1628-1692)
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	-
Plaats van uitgave	-

Genoemde datum	(1) Uyt de Pen gekomen op den 18. Augusty 1672 Anno M. DC. LXXII.
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	11
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	(1) Beschrijving van Johan en Cornelis de Witt die vergeleken kunnen worden met grootse regenten uit de geschiedenis. Zij hebben veel goeds voor de Republiek gedaan, maar worden door het volk onterecht ondankbaar behandeld. De burgers beschuldigen de De Witten van landverraad, maar hebben helemaal geen bewijs daarvoor. (2) Een gedicht dat de dag van de moord op de gebroeders De Witt beschrijft. De moord ontstond door de woede van het volk dat beestachtig en impulsief gehandeld heeft.
Voor of tegen De Witt	Voor

Pamfletnummer	10465
Titel	Bloedigen Haegh, of 't Godsaligh afsterven van Jacob de Graef, de jonge, op den 29 junii 1672
Ondertitel	Soon van Jacob de Graef, de Oude, Raeds-Heer van Hollandt en West-Vrieslandt, en N.V.M. noyt-gehoorde wreede broedermoort van de Heeren mrs. Cornelis en Jan de Wit, Op den 20 Augusty 1672. binnen 's Gravenhage. Toonneels-vvijse voor-gestelt.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	By Kees Voorvechter
Plaats van uitgave	t'Hantvverpen, in't Svarte Hooft
Genoemde datum	-
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	Treurspel. Noyt soo gedruckt.
Aantal pagina's	47
Proza / rijm	Rijm
Korte beschrijving van de inhoud	In het toneelstuk worden de gebeurtenissen beschreven vanaf het moment dat Jan de Witt wordt aangevallen. De geest van de geëxecuteerde Jacob de Graef en de geest van Buat komen ook aan het woord. De laatste week van de De Witten wordt op die manier beschreven. Nadat de broers dood zijn, verschijnen hun geesten voor hun familie. Ze vertellen dat ze terugmoeten naar de hel en dat Fredrick (de minnaar van Joanna) ook in de hel verwacht wordt.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10467
Titel	Den gevluchten uyl, of Rasenden Twentschen duyvel, overgebleven procurator generael van den gewesen Grooten Advocaet Den Witten Duyvel
Ondertitel	Zijnde een kort bewijs der personagien / die de provincie van Over-Yssel tiannelijck gegouverneert / en vervolghlijk in desen bedroefden staet gebracht hebben
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	By Krucken Steven, na Collatie getekent by Ian Streckel
Plaats van uitgave	Gedaen tot Delden
Genoemde datum	1672
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	15
Proza / rijm	Proza (en af en toe rijm)
Korte beschrijving van de inhoud	De hedendaagse toestand van het vaderland wordt besproken en beklagd. De schuld ligt bij de regenten die gezondigd hebben in hun machtszucht. Het gaat niet hoofdzakelijk over De Witt, mar over 'de Rasenden Duyvel'.
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10487
Titel	Brillen voor allerhande Gesichten, Tweede deel.
Ondertitel	Ende d'Antwoort van den Echo, op de Vragen van de Hollandtsche Maeght, en Cornelis de Wit, met een Aenspraeck aen de selven. Mitsgaders De sprekende Geesten van Jan en Cornelis de Wit, uyt d'andere Werelt.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	Gedruckt door Claes Kijck-uyt
Plaats van uitgave	T' UYTRECHT
Genoemde datum	1672
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	-
Aantal pagina's	11
Proza / rijm	Proza en rijm
Korte beschrijving van de inhoud	(1) Een samenspraak tussen Brilleman, een Amsterdammer, Dirck Theunisse en Aernout (proza). (2) De Hollantse Maegt in den Tuyn sittende, klaeght over den trouwloosen raedt: door de Echo beantwoordt (rijm). (3) Klaer-sprekende echo, Geantwoort op de Vragen van den Heer Ruart van Putten (rijm). (4) Raedsel (rijm). (5) Aenspraeck aen den gestrengen heer Cornelis De Wit,

	Ruart van Putten, in zijn Gevangen is (rijm): Cornelis de Wit wordt aangesproken terwijl hij gevangen zit. De verteller beschrijft ironisch hoe het nu mogelijk is dat hij van een hoogstaande regent in de put is beland. Hij voorspelt dat Cornelis in de hel terecht zal komen wanneer hij doodgaat, samen met Johan, De Groot en Mombas. (6) De Sprekende Geesten van Jan en Cornelis de Wit, afgesonden door Mercurius, Uyt d' andere Werrelt (proza): De geesten van Johan en Cornelis beklagen zich over hun lot. Ze geven toe dat ze zonden hebben begaan en nemen het volk niet kwalijk dat ze hun lichamen zo mishandeld hebben. Ze beschrijven hun daden tijdens het bewind van De Witt en hun val. (7) De Spreekende Kickers (rijm).
Voor of tegen De Witt	Tegen

Pamfletnummer	10497
Titel	Den oprechten patriot
Ondertitel	Aangewesen tusschen een Amsteldammer en Hagenaer.
Auteur	-
Titelblad (ja/nee)	Ja
Drukker	Gedruckt by Cyprianus van der Gragt
Plaats van uitgave	t'UYTREGT
Genoemde datum	1672
Lezerspubliek	-
Afbeelding (ja/nee)	Nee
Extra informatie titelblad	Honestum pro Patriâ mori.
Aantal pagina's	7
Proza / rijm	Proza
Korte beschrijving van de inhoud	De huidige toestand van de Republiek wordt besproken in een samenspraak tussen een Amsterdammer en een Hagenees. De Republiek is in een staat van verval geraakt, door een aantal verraders dat niet het beste met het vaderland voorheeft. De Amsterdammer vraagt zich af wat de De Witten precies fout hebben gedaan, terwijl de Hagenees de brute moord helemaal terecht vindt.
Voor of tegen De Witt	Neutraal